

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

'A E

HOU'EIKIM MIPA

'O E

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	8
Efiafi	T site, 27 Sune 2017

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKIM MIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Tu'ivakan

'Eiki Fakafofonga N pele, Vahefonua Tongatapu

Hou'eiki Minisit Kapineti

'Eiki Pal mia	Samuela 'Akilisi P hiva
'Eiki Tokoni Pal mia	Siaosi Sovaleni.
'Eiki Minisit Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula & Kau Tau 'a 'Ene 'Afio	Lord Ma'afu Tukui'aulahi
'Eiki Minisit Pa'anga & Palani Fakafofonga	Tevita Lavemaau
'Eiki Minisit Fefakatau'aki, Ngaahi Ng ue 'a e Kakai	M teni Tapueluelu
'Eiki Minisit Polisi & T mate Afi	
'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai & Tute	Dr. P hiva Tu'i'onetoa
'Eiki Minisit Lao & Pil sone,	Sione Vuna Fa'otusia
'Eiki Minisita Ngoue, Me'atokoni, Ngaahi Vao'akau, Toutai	S misi Taelangi Fakahau
'Eiki Minisit Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga	Poasi Mataele Tei
'Eiki Minisit Mo'ui	Dr. Saia Ma'u Piukala
'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Lalahi & Takimamata	Semisi Lafu Kioa Sika
'Eiki Minisita Ako & Ako Ng ue	Penisimani 'Epenisa Fifita

Hou'eiki Fakafofonga N pele

Lord Tu'i' fitu	'Eiki Fakafofonga N pele Fika 1 Vava'u.
Lord Vaea	'Eiki Fakafofonga N pele Fika 1 Tongatapu
Lord Tu'ilakepa	'Eiki Fakafofonga N pele Fika 2 Vava'u.
Lord Tu'iha'angana	'Eiki Fakafofonga N pele Fika 1 Ha'apai
Lord Tu'iha'ateiho	'Eiki Fakafofonga N pele Fika 2 Ha'apai
Lord Nuku	'Eiki Fakafofonga N pele 'Eua
Lord Fusitu'a	'Eiki Fakafofonga N pele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu	Dr. 'Aisake Eke
Fakafofonga Fika 12, Ha'apai	Vili Manuopangai Hingano
Fakafofonga Fika 13, Ha'apai	Veivosa <i>Light of Life</i> Taka
Fakafofonga Fika 15, Vava'u	S miu Kuita Vaipulu
Fakafofonga Fika 16, Vava'u	'Akosita Havili Lavulavu
Fakafofonga Kakai 17, Ongo Niua	Sosefo Fe'aomoeata Vakati

Fakahokohoko

Fale Alea 'o Tonga.....	7
(Na'e kau kotoa Hou'eiki Memipa he fai 'a e lotu e 'Eiki)	7
Ui 'a e Fale	7
Poaki.....	7
Me'a 'a e 'Eiki Sea.....	7
Lao Fakaangaanga ke fakapekia Fokotu'utu'u ki he Sipoti 2017	8
Fakama'ala'ala Pule'anga ki he Lao ke fakapekia Fokotu'utu'u ki he Sipoti	8
Kole ke tukuhifo Lao ke Fakapekia Lao Sipoti ki he K miti Kakato	9
Me'a 'a e Sea.....	10
Fokotu'u 'oku ta'efakalao Patiseti 17/18	10
Taukave Pule'anga 'ikai ha maumau 'i he Lao.....	11
Taukave kuo pau ke fakamahino ngaahi vouti ke vahe ki ai pa'anga.....	11
Fokotu'u ke fakafoki Patiseti pea 'ai fakalelei 'a e fakatonutonu	11
Taukave Pule'anga ko e Fale Alea aofangatuku ki he vahevahe pa'anga & koloa e fonua.....	12
Taukave Vava'u 15 Patiseti fakamahino ai feitu'u hu'u ki ai ivi e fonua.....	13
Fakahalaki 'ikai ke maumau Kupu 19 & 78 Konisitotone.....	13
Taukave Vava'u 15 ko e Patiseti fiema'u ke talamai ha me'a ngaue'aki ki ai pa'anga.....	14
Taukave Pule'anga kamata eni tukumai ngaahi Lao ke fakatonutonu mahino 'ikai lava sipoti	14
Taukave Ha'apai 12 fiema'u kafataha e Fale ke tonu mo fakalao e Patiseti	16
Tokanga ki he 'ikai 'asi sipoti he Fakamatala Patiseti	16
Taukave Pule'anga ko e Fakamatala Patiseti 'oku 'ikai ko ha Lao	18
Malava he ivi fakapa'anga e fonua <i>GDP</i> ke fai mai ki heni	19
Tokanga ki ha ng ue e Pal mia ke solova t Pule'anga n ngaahi kautaha taautaha mei Siaina	20
Tali Pule'anga ki he hoha'a Vava'u 16 he t n kakai hono v henga	24
Tokanga ki ha fe'ilongaki mo e ngaahi pangike fekau'aki mo e tukuhau levi	26
Kei hokohoko atu pe tanaki levi ke fakalalakala e sipoti	26
Pal mesi Pule'anga fai honau lelei taha ke langa e sipoti.....	28
Fakamahino ne 'osi fai pe ng ue ki he ongo kautaha taautaha no mei Siaina	28
Tokanga ki he hiki 48.4 'a e pa'anga t naki tukuhau.....	29
Tokanga ki he hiki 3.9 miliona pa'anga tukuhau v henga.....	30

Tokanga ki he hiki e fakamole e Pule'anga	30
Tokanga hiki lahi Patiseti ngaahi potung ue ni'ihika 'oku 'ikai sai 'enau ng ue fakatatau ki he palani ng ue.....	31
Tokanga ki he \$ vahe'i ki he Potung ue Mo'ui & MIA ka 'oku 'ikai sai e faifatongia	31
Mahu'inga hono palani'i e ng ue pea muimui'i e palani ng ue	32
Tapou ke 'atita'i fakahoko ng ue ngaahi potung ue Pule'anga fakatatau ki he'ene palani ng ue	32
Pole'i e Pule'anga ke 'oua to e kulokula 'enau fakahoko ng ue	32
Tokanga ki he 'ikai h Patiseti ha \$ ka mo'ua Pule'anga he hopo he sipoti	33
Tui <i>Dr.</i> Eke tonu ke liliu mo e ngaahi Lao na'e fakataumu'a ki he sipoti	33
Fakamamafa'i monuka Kupu 19 & 78 Konisitutone	34
Fehu'ia e makatu'unga e Pule'anga ki he ngaahi fakamole pa'anga ki he fakalalaka sipoti	34
Tokanga ki he Tu'utu'uni 'a e Fale fekau'aki mo e Ngaahi Ng ue Fakavavevave	36
Fehu'ia tu'unga fakalao 'o e Lao Fakaangaanga Patiseti	37
Kole Pule'anga ke tamate'i Lao Sipoti & tali Patiseti kae hoko atu ng ue Fale	37
Fokotu'u ke tali fokotu'u ke to e sio K miti Pa'anga ngaahi fakatonutonu ki he Patiseti.....	38
Tokanga ki he ha ng ue K miti Pa'anga ne fai 'aho 3 ne m l l ai Fale	38
Tali K miti Pa'anga ne fai tatali ki he fakatonutonu ki he Patiseti mei Fale Pa'anga	39
Fakamatala ki he tefito'i fatongia na'e tuku hifo mei he Fale ki he K miti Pa'anga	39
Fokotu'u lele p 'a e Falé ia kae toki sio K miti Pa'anga ki he ngaahi fakatonutonu 'apongipongi.....	40
Fokotu'u ke tali fakalukufua e Patiseti 2017/2018.....	41
Fokotu'u ke m l l 'a e Fale kae ng ue K miti Pa'anga ki he ngaahi fakatonutonu.....	42
Fakamahino Ha'apai 12 he 'ikai ke fakapaasi ha me'a 'oku 'ikai pau mo 'ikai tonu	43
Fakamahino ko e liliu tu'o 3 eni ki he Patiseti talu mei he 'aho 19 Sune	43
Taukave Pule'anga ko e Patiseti 'oku 'ikai ko ha me'a 'oku ta'eliliu	44
Fakamahino 'oku malava liliu ki he Patiseti ka kuo pau ke fai fakatatau mo e Lao	44
Poupou ki he fokotu'u m l l Fale kae ng ue K miti Pa'anga ki he ngaahi fakatonutonu	45
Fokotu'u ke hoko atu 'asenita Fale ke fakapekia Lao Sipoti	45
Koe'uhi ko e kauhala kehehe he tu'unga fakalao Patiseti fokotu'u mai ha fale'i fakalao ke muimui ki ai Fale.....	45
Fakatonutonu ko e Patiseti ko e Lao pea kuo pau ke fakatonutonu ke tonu pasika	47
Kole Minisita Pa'anga ke faka'atu'i e K miti	50

Fokotu'u Pule'anga ke 'ave ngaahi fakatonutonu ki he kau ng ue Fale Pa'anga.....	50
Alea'i Lao ke Fakapekia Lao Sipoti.....	51
Tokanga ki he ngaahi mon 'ia na'e foaki he Lao Sipoti 2013	53
Fakama'ala'ala he Kupu 20 Konisit tone.....	53
Fokotu'u ke p loti'i ke fakapekia Lao Sipoti 2013.....	55
Tokanga ki he ngaahi koloa mo e ngaahi me'a faka'atita.....	55
Tokanga ke 'oua 'e 'ai ke pule p loti ki he ng ue 'a e Fale Alea	56
Ke fakatokanga'i 'a e Kupu 20 Konisitutone.....	57
Fokotu'u ke monomono 'a e Lao Sipoti 2013	58
Kole na'e totonu ke 'omai ki Fale Alea tefito'i Lao Sipoti 2013.....	59
Tokanga ki he te'eki ha faka'uhinga ki he fo'i Lao Sipoti.....	60
P loti'i 'o tali Lao Fakaangaanga ke fakapekia Sipoti 2017.....	62
Kelesi.....	62
Fakam 'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea 'o Tonga	64

Fale Alea 'o Tonga

Efiafi: Tusite, 27 Sune 2017

Taimi: 1800-1805 Po'uli

S tini Le'o: Me'a mai e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea (*Lord Tu'ivakan*)

'Eiki Sea: K taki Kalake 'o fai mai 'a e Lotu 'a e 'Eiki.

Lotu

(**Na'e kau kotoa Hou'eiki Memipa he fai 'a e lotu e 'Eiki**)

'Eiki Sea: M l . K taki Kalake 'o fai mai 'etau taliui.

Ui 'a e Fale

Kalake T pile: Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, tapu mo e 'Eiki Pal miá mo e Hou'eiki M mipa 'o e Kapineú, tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Hou'eiki N pele 'Ene 'Afió, kae 'uma' 'a e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakaí, kae 'at ke fakahoko 'a e ui 'o e Falé ki he efiafi ni.

(na'e lele heni 'a e taliui e Fale)

Kalake T pile: 'Eiki Sea ...

<008>

Taimi: 1805-1810

Kalake T pile: 'Eiki Sea kole ke u to e fakaongo mu'a?

'Eiki Sea: M l .

Kalake T pile: 'Eiki Minisit ki he Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga, 'Eiki Minisit ki he Ngaahi Ng ue Lalahi mo e Takimamata, 'Eiki N pele Tu'ilakepa. 'Eiki N pele Nuku, Sosefo Fe'aomoata Vakata .

Poaki

'Eiki Sea ko e ngata'anga taliui ho Fale ki he efiafi ni, ko e 'Eiki Minisit Fefakatau'aki, Ng ue 'a e Kakai, Pa'anga H Mai mo e Tute 'oku poaki mai, kei hoko atu p e poaki folau 'a 'Eiki N pele Vaea, ka ko e Hou'eiki M mipa 'oku 'ikai ke tali honau ui 'oku 'i ai e tui 'oku nau me'a t mui mai p . M l 'Eiki Sea.

Me'a 'a e 'Eiki Sea

'Eiki Sea: M l . Tapu mo e 'Afió 'a e Tolu Taha'i 'Otua 'i hotau Lotolotonga, kei fakatapu ai

p foki ki he 'Ena 'Afifi , *King* Tupou VI kae 'uma' 'a e Ta'ahine Kuini, Kuini Nanasipau'u mo e Fale 'o Ha'a Moheofo. Fakatapu foki ki he Pal mia kae 'uma' e Hou'eiki Kapineti pea peh e fakatapu ki he Hou'eiki Fakafofonga N pele e fonua kae 'uma' e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai. Hou'eiki 'oku tau kei fakafeta'i p kei fakakoloa 'a langi he lava ke tau ma'u 'a e efiaki ko eni koe'uh ke kei hoko atu p 'etau fatongia. 'Oku mahino p kia kitautolu 'oku vavevave p 'a e taimi pea 'oku 'ikai ke ai ha taimi lahi. Pea 'oku ou tui 'oku tau fakakoloa'ia p kuo tali atu e ngaahi me'a ko u tui p 'e vave p . Ka, kole p mu'a ki he Kalake ke lau mai mu'a 'a e fika f , Lao Fakaangaanga Fika 8, 2017, Lao Fakaangaanga Fakapekia ki he Fokotu'utu'u ki he Sipoti 'o e Pasifiki 2017.

Lao Fakaangaanga ke fakapekia Fokotu'utu'u ki he Sipoti 2017

Kalake T pile: Lao Fakaangaanga Fakapekia ki he Fokotu'utu'u ki he Sipoti 'a e Pasifiki 2017.

Ko e Lao Fakaangaanga ki ha Lao ke Fakapekia 'a e Lao ki he Fokotu'utu'u ki he Sipoti 'a e Pasifiki 2013.

'Oku tu'utu'uni 'e he Tu'i mo e Fale Alea 'o Tonga 'i he fakataha alea 'o e Pule'anga 'o peh , 'Uluaki, hingoa nounou mo e 'uhinga lea, Kupu si'i (1), 'E ui 'a e lao ni ko e Lao Fakapekia ki he Fokotu'utu'u ki he Sipoti 'a e Pasifiki 2017.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku ke loto ke tau tali e lau 'uluaki, Lao Fakaangaanga Fika 8, 2017 fekau'aki pea mo e Fakapekia, Fokotu'u ki he Sipoti 'o e Pasifiki 2017, k taki 'o hiki ho nima.

Kalake T pile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Veivosa Taka, 'Eiki Minisit Polisi, 'Eiki Minisit Ako, 'Akosita Havili Lavulavu, 'Eiki Minisit Mo'ui, 'Eiki Minisit Ngoue, 'Eiki Minisit Fonua, 'Eiki Pal mia, 'Eiki Tokoni Pal mia, 'Eiki Minisit Pa'anga, 'Eiki Minisit Lao, 'Eiki Minisit Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga. Sea loto ki ai 'a e toko 12.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai ke loto ki ai k taki 'o hiki ho nima.

Kalake T pile: 'Eiki Sea 'ikai ke loto ki ai 'a 'Aisake Eke, Vili Manu'opangai, S miu Kuita Vaipulu, 'Eiki N pele Fusitu'a, 'Eiki N pele Tu'iha'ateiho, 'Eiki N pele Tu'iha'angana, 'Eiki N pele Tu'i' fitu. 'Ikai ke loto ki ai 'a e toko 7.

'Eiki Sea: Lau tu'o ua.

'Eiki Minisit Lao: Sea ...

Kalake T pile: Lao Fakaangaanga ...

Fakama'ala'ala Pule'anga ki he Lao ke fakapekia Fokotu'utu'u ki he Sipoti

'Eiki Sea: 'Eiki Minisit ...

'Eiki Minisit Lao: ... (mate maika ... Ko e hoko e lau tu'o ua ... Ko e, Hou'eiki kuo 'osi tali k toa eni ia. Kuo 'osi tali, 'ikai ke to e fakahoko e sipoti. Ko e ki'i lao ko 'eni ko 'ene, ko e fakakakato p eni 'o e ' tu'utu'uni ia ko ia kae me'a mahu'inga lahi taha heni 'e Hou'eiki 'oku 'ikai ke 'i ai ha mo'ua ia 'o e Pule'anga ki he *Pacific Game Council* ...

<009>

Taimi: 1810–1815

'Eiki Minisit Lao: ... hala'ata'at . Ko e me'a p ia 'oku kei fai e alea ki ai ki he ki'i totongí, ka 'oku 'ikai ke peh ia 'oku 'i ai ha mo'ua 'o e Pule'angá ki he *Pacific Game*.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisit , 'oku ou mahino p ko e ng ue p eni ia 'a e Falé ko hono tali p ko e ta'etali e me'á. Pea ko eni kuo 'osi lau 'uluaki.

'Eiki Minisit Lao: Ko ia 'Eiki Sea. Ka ko 'eku 'uhingá p eni na'a lava p 'Eiki Sea ke 'osi p 2 pea tau 3 ai p 'i heni, ko 'eku 'uhingá ia.

Lord Fusitu'a: Sea kole ke tokoni p ki he Minisit p 'e laum lie ..

'Eiki Sea: 'Eiki Minisit , 'ikai mu'a ke 'i ai ha fakafehoanaki mo e ng ue 'oku faí. Tuku p ke me'a.

Lord Fusitu'a: Ko ia Sea. Sea ko e ki'i fakahoha'á p , 'osi mahino ia 'oku 'ikai ke fakahoko ha Sipoti ia. Ko e 'uhinga p hoha'a ki he lao ko ení he 'oku 'i ai e tui, kapau 'oku fakapekia e lao ko ení 'oku 'i ai e to e ngaahi lao 'oku tonu ke fakapekia p 'e lilii 'Eiki Sea. Ko ia, m l Sea.

'Eiki Sea: Mahino Hou'eiki. Ko u tui 'oku tonu ke mahino kia kimoutolu. Ko e tali ko hono 'ikai ke tali 'a e Tu'utu'uní, 'osi mahino. Pea 'oku pau ke fakapekia e me'a ko ení. Ko e 'ai ke tau to e l loa. Lau tu'o ua.

Kalake T pile: Lao Fakaangaanga, Fakapekia ki he Fokotu'utu'u ki he Sipoti 'a e Pasifikí, 2017.

Ko e Fakaangaanga ki he Lao ke fakapekia 'a e Lao ki he Fokotu'utu'u ki he Sipoti 'a e Pasifikí 2013.

'Oku tu'utu'uni 'e he Tu'í mo e Fale Alea 'o Tonga 'i he fakataha alea 'o e Pule'angá 'o peh .

1. Hingoa Nounou mo e 'UHINGA LEÁ.

Kupu (1) – 'E ui 'a e Lao ni ko e Lao Fakapekia ki he Fokotu'utu'u ki he Sipoti 'a e Pasifikí 2017.

[Kole ke tukuhifo Lao ke Fakapekia Lao Sipoti ki he K miti Kakato](#)

'Eiki Sea: Ko ia 'oku ke loto ke tau tali hono lau tu'o ua e Lao ni k taki 'o hiki ho nima.

Vili Hingano: 'Eiki Sea, tapu atu ki he Feitu'u na. Kole p mu'a ke tuku hifo p mu'a ki he K miti Kakató ke tau, fai ha feme'a'aki ki ai 'a e Hou'eiki.

'Eiki Sea: 'E Fakafofonga ko e h e me'a 'oku, ko e h hono to e 'aonga hono to e,

Vili Hingano: 'Io 'oku mahino p 'oku 'ikai ke, 'oku 'osi mahino p tu'utu'uni mei he Kapinetí ka 'oku mahu'inga p ke fai ha talanoa 'i he laó ke mahino ki he kakai e fonuá 'a e 'uhinga ko eni 'oku fai ai e fakapekiá pea mo e 'uhinga feku'aki mo ia Sea. Pea 'oku 'i ai p mo e ngaahi lao hang ko e me'a ko kuo fakahokó, 'oku 'i ai e ngaahi lao 'oku fekau'aki ki he Sipotí. Ka 'oku 'i ai e tui 'a e motu'a ni 'oku tonu p tuku hifo p Sea ke fai ha feme'a'aki ki ai ho Falé. M l Sea.

'Eiki Sea: Sai. Tuku hifo ia ki he K miti Kakató. Tau liliu 'o **K miti Kakato** kae hoko atu 'etau ng ué.

Me'a 'a e Sea

Sea K miti Kakato: Tapu pea mo e 'Eiki Pal mia. Fakatapu heni ki he Hou'eiki N pele e fonuá, peh foki ki he 'Eiki Minisit Kapinetí. Tapu mavahe ki he Kau Fakafofonga e Kakaí. Hou'eiki, m l , kei fakalaum lie, kei ma'u ha ivi ke fakahoko'aki hotau fatongjá. Ko 'etau 'asenitá eni kuo, hang p ko ia kuo mou me'a ki aí. Ka tau hoko atu ho'omou feme'a'akí. Ko u ki'i fakamanatu atu p hang ko e me'a ko ia na'e me'a ki ai e 'Eiki Sea e Fale Aleá. Tau, mou mea'i p 'a e uouoonga'a e taimí. Ka 'oku ou kole atu p , mou fakahoko p ho'omou ngaahi malangá ke mou me'a mai pea, ka 'oku 'i ai ha me'a kuo 'osi me'a ki ai ha taha pea to'o atu ia mei ho'o me'a maí. Ka tau hoko atu. Me'a mai 'e Fakafofonga 15 'o Vava'u.

Fokotu'u 'oku ta'efakalao Patiseti 17/18

S miu Vaipulu: M l Sea. Fakatapu atu ki he Feitu'u na Sea kae 'uma' e Hou'eiki K miti Kakató e Fale 'eiki ni. 'Eiki Sea, ko e ki'i lavelave atu p fekau'aki mo e 'Esitimeti ko ení. Neongo na'e kamata mai e ng ué ia he me'a kehe. Ko eni kuo a'u mai ki he 'aho ni kuo 'i ai e me'a kehe. 'Eiki Sea ka 'oku mahu'inga'ia 'a e motu'a ni he kaveinga ko na'e me'a mai'aki he 'e Minisit Pa'angá. Ko e kaveinga ko ia na'a ne me'a mai'akí, ...

<001>

Taimi: 1815-1820

S miu Vaipulu: ... ke palani e ng ué pea ng ue'i e palani. 'Eiki Sea 'i he'ene fakaf tunga peh ko 'a e 'Esitimeti pea a'u ko ki he ' pepa fo'ou ko eni kuo liliu maí to'o 'a e S poti p ko e *Pacific Games* 'o e 2019 he feitu'u kotoa p 'oku h aí. K liliu hake leva e fakamolé 'Eiki Sea ki he ngaahi fiema'u vivili 'a e Pule'anga.

'Eiki Sea 'oku fokotu'u atu 'e he motu'a ni 'Eiki Sea 'oku ta'efakalao 'a e *budget* ko iá. Fakatatau ki he kupu 19 mo e kupu 78 'o e Konisit tone 'Eiki Sea he 'oku talamai foki ko e ngaahi fiema'u vivili. Ko e fehu'í ko e h 'a e fiema'u vivili 'e vahe ki ai 'e he Fale 'Eiki ni 'a e pa'anga mo e ivi 'o e fonuá ke fai 'akí. 'Ikai 'oku tuku p ke fa'ifa'it liha ha ni'ihí 'o f paki ia mo e Konisit tone 'o e fonuá. Pea to e 'alu hifo 'Eiki Sea ki he Lao ko ia ki hono Pule'i 'o e Pa'anga 'a e Fonuá.

Me'a hifo ki he kupu hiva 'alu hifo kupu si'i 10 'Eiki Sea, 'oku ta'efe'unga pea ta'etaa mo e Fale ni 'i hono fatongia fa'u laó ke ne maumau 'i 'i he lao ke tali ha fa'ahinga *budget* pehé ni.

'Oku tu'utu'uni 'e he Konisit toné mo e lao 'Eiki Sea ko e pa'anga ke vahe'i ki ha kaveinga pea tuku atu ki he Hou'eiki Minisit ke nau fakahoko 'a e ng ué 'o fakatatau ki he me'a ko 'e tuku atu 'e he Fale ni. Tatau tofu p eni 'Eiki Sea mo hono talamai ke u hopo he luo ko 'ou 'ikai ke u 'ilo au p ko e h e me'a 'oku 'i lotó. Ko ha founga ng ue ia te tau ng ue'aki he hokohoko atu 'a e fonuá ni ke 'omai 'a e me'a 'oku ta'efakalaó ke fakalao'i atu 'i heni ? 'Eiki Sea he 'ikai ke lava 'e ha p loti tokolahi ia 'o liliu e laó ke tonu 'enau p lotí. Kuo pau ke fakahinohino kitautolu hotau hala fonongá 'e he lao ko 'oku tau 'osi fa'u pea lele mai he ngaahi laui ta'u ke tau ng ue'aki 'i he fonuá ni. Kaveinga ng ue 'Eiki Sea ...

'Eiki Minisit Lao: Fakatonutonu Sea.

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu.

Taukave Pule'anga 'ikai ha maumau 'i he Lao

'Eiki Minisit Lao: Ki'i fakatonutonú nounou p . 'Oku 'ikai ke 'i ai ha lao 'e maumau pea ko 'ene faka, pea ko e 'Esit metí konga fitu taha valu tolu, taha valu f , taha valu nima 'o e Tohi Tu'utu'uni talamai p ia ke to'o ke fakasi'isi'i fakalahi. Ko e me'a ia na'e fai 'e he K miti Pa'angá kei fakalao p . 'Oku kei loto p h ka ko e ki'i lao ko eni 'Eiki Sea hala 'at ke 'i ai ha'ane maumau e laó ai.

S miu Vaipulu: Sea m l , m l 'aupito 'Eiki Minisit Lao.

Sea K miti Kakato: M l .

Taukave kuo pau ke fakamahino ngaahi vouti ke vahe ki ai pa'anga

S miu Vaipulu: Ka 'oku mama'o 'aupito ena ia mei he tu'utu'uni 'a e Konisit toné 'Eiki Sea. Kuo pau ke fakam hino 'a e ngaahi vouti 'e vahe ki ai e pa'angá. Ko e lolotongá ni lahi 'a e ngaahi ng ue 'oku lolotonga ta'epalani, ta'e'esit meti 'ikai ke fakafou 'i he founga 'oku fakalaó. Pea ko e me'á ní ke talamai 'i he 'aho ni 'oku sai p lao ia? Ko u faka'apa'apa 'aupito 'Eiki Sea ki he Minisit Lao ka ko e anga e tui 'a e motu'a ni 'oku maumau'i 'oku tau mau ...

<002>

Taimi: 1820-1825

S miu Vaipulu: maumau'i he 'Esitimeti ko ení ka tau ka tali 'i heni 'i he f tunga ko 'oku lolotonga 'i aí, te tau maumau lao. Pea 'oku tau feinga'i ke fakalao'i 'a e me'a 'oku 'ikai ke fakalaó, 'e anga f f ? Ke fakalao'i 'aki ha me'a ta'efakalao ha me'a 'oku fakalao?

Fokotu'u ke fakafoki Patiseti pea 'ai fakalelei 'a e fakatonutonu

Pea 'i he 'ene peh 'Eiki Sea 'oku 'i ai 'eku kole atu, fakafoki 'a e *Budget* ko ení, 'ai fakalelei 'a e fakatonutonú, ke fen pasi mo 'etau laó kuo tau fa'u ke tau ng ue'akí, pea tau hoko atu ai 'Eiki Sea. Fakapekia e lao ia e Sipotí pea vakai mo e ngaahi tukuha ko 'oku tukuange ke to'o mei he kakai 'o e fonuá ke to'o mo ia. Kuo 'i ai mo e ngaahi lao 'Eiki Sea ki he mon 'ia 'o e 'inivesi ko ia 'i he sipotí. 'E f f 'a e kakai te nau mai 'o 'omai 'enau pa'anga koe'uhí ko e lao ko ení ke fai'aki 'a e ng ué. He na'e kau ai mo e fakalakalaka, ka langa ha hotele pe ko ha h , 'oku kau ai. 'I he 'ene peh 'Eiki Sea ko e kole ia 'a e motu'a ni, fakafoki kei taimi 'a e Patisetí 'Eiki Sea 'o fakalelei 'i he ko eni kuo talamai 'anenai he me'a mai e Minisit Pa'angá, te ne toki fakamatala mai 'a e Fakamatala Patisetí 'amui.

'Eiki Sea ko e motu'a ni, na'a ku lau e fu'u *Budget Statement* kakato 'o 'osi pea fatu mo 'eku ng ué ki ai. Liliu, lau mo e patisetí, liliu mai mo ia. Fiema'u ke tau ... 'oku ou tui au 'Eiki Sea, he 'oku 'at pe ia 'i he laó, ka kai ke lava 'o tali 'a e Patisetí ki he 'osi 'a e m hina ni, 'e lava p 'Eiki Sea 'a e Pule'angá 'o lele, nau hoko atu 'aki e pa'anga ke a'u ki 'Okatopa, m hina 'e 3. Lava p Sea. Ka 'oku 'ai mai ko eni ke tau tu'unga he taimi ni, fakafoki e Sipotí pea tau paasi fakavavevave ha me'a ta'emahino, 'ikai ke u tui au ki ai. 'Oku sai ange p 'a 'etau foki, 'ai fakalelei, he ko eni Sea, kapau te tau tali e pa'angá, pea peh mai ko e fiema'u vivilí, ko e langa ha me'a ia 'i 'Eua. Pule pe Minisit Pa'angá ia, tapu mo ia. F f 'a e kakai tukuha 'o e fonua ni? F f 'e kakai 'oku nau totongi e tute? F f 'e kakai 'oku nau totongi e ngaahi tukuha he fakatau mai e me'a kehekehe mei he falekoloá? Ko honau iví , he 'ikai ke pule'i ia 'o fakatata ki he Konisit toné ke tuku atu pea vahevahe 'e he Fale ni. 'E pule'i holo p ia 'e he ni'ihí tokosi'i ko ení, pea 'ikai ke to e lava ha ng ue ia ki ai.

'Eiki Minisit Pa'anga: Fakatonutonu Sea.

Sea K miti Kakato: Fakatonutonú.

Taukave Pule'anga ko e Fale Alea aofangatuku ki he vahevahe pa'anga & koloa e fonua

'Eiki Minisit Pa'anga: M l 'Eiki Sea. Tapu pea mo e 'Eiki Seá pea mo e Falé. 'Eiki Sea, ki'i fakatonutonú 'oku 2 p . 'Uluakí, ko e peh ko 'ka 'osi e ta'u fakapa'angá 'oku ngofua p ia ki he Pule'angá ke hoko atu e fakamolé ia 'o a'u ki 'Okatopa. 'Ikai ke ai ha kupu peh ia he laó Sea. Ko e 'osi p ta'u fakapa'angá kuo pau ke fakangofua 'e he Fale Aleá ha to e fakamole mo ha to e t naki pa'anga ki he ta'u fakapa'anga hokó. Ua e fakatonutonú 'Eiki Sea, ko e peh ko he fakafongá 'oku pule'i pe

<003>

Taimi: 1825-1830

'Eiki Minisit Pa'anga: '... 'a e vahevahe 'o e pa'anga 'e he ki'i tokosi'i. 'Eiki Sea, fakamolemole, ko e Laó hang p ko ia na'a ku fakahoha'a ki ai 'anenai. 'Oku fatu 'e he Pule'angá 'a e Patisetí mo hono vahevahe ki he ngaahi kupu fekau'aki, 'oku 'i he Fale 'eiki ko eni 'oku nau fai 'a e aofangatuku ki hono vahevahe koloa mo e pa'anga 'a e fonuá, ki he Ta'u Fakapa'anga 17/18. M l 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: M l .

S miu Vaipulu: M l . Ko e lao ko ena 'oku ou 'uhinga atu ki ai. Ko e *Public Management Fund* 'oku 'asi kakato p ai 'a e fakangofua ko eni.

Sea K miti Kakato: Fakafofonga! Fakam 'opo'opo mai ho'o malanga.

Taukave Vava'u 15 Patiseti fakamahino ai feitu'u hu'u ki ai ivi e fonua

S miu Vaipulu: Ko e tefito'i kaveinga ia 'o e fakahoha'a Sea, tuku mu'a Sea, ho'o fa'a fakalangalea. 'E Sea, ko e tefito'i kaveinga ia 'Eiki Sea, ko e Patiseti ke fakamahino hono feitu'u 'e hu'u ki ai hotau ivi 'o e fonua. Kuo pau ke fakamahino fakatatau ki he Konisit tone 'a e feitu'u 'oku 'alu ki ai. 'Oku 'ikai ke u tui au Sea, ko ha founga eni ke ng ue'aki pea ke tali atu 'e he Fale ni, ke fakahoko atu, pule fa'iteliha 'a e ni'ihi 'i he ivi 'o e fonua. M l 'Eiki Sea.

Sea K miti Kakato: M l . Me'a mai Minisit Polisi.

'Eiki Minisit Polisi: Tapu mo e Sea 'o e K miti Kakato, pea peh ki he Hou'eiki M mipa 'o e K miti Kakato Sea.

Sea, na'a ku faka'amu p au ke fakatonutonu 'a e malanga hoku kaung Fakafofonga, ka ko u peh p ke tukuange, ke me'a ia ke mahino p 'oku tau ng ue fakataha kakato, ka te u fai atu ha ki'i fakalavelave 'a e motu'a ni ia Sea, he 'oku kau eni he Fakafofonga 'oku ou faka'apa'apa ki ai.

Fakahalaki 'ikai ke maumau Kupu 19 & 78 Konisitutone

Ka ko e lave ko 'oku peh Sea, 'oku maumau 'a e Konisit tone 'i he Kupu 19 mo e Kupu 78. 'Oku ou fakahalaki atu Sea. Ko e Kupu 19 'oku ne tu'utu'uni mai he 'ikai ke 'i ai ha fakamole 'a e Pule'anga 'e totongi ki tu'a kae 'oua leva ke loto ki ai 'a e Fale ko eni. 'A ia ko e ngaahi fakamole ko 'oku 'omai 'e he Pule'anga, ko e 'uhinga ia hono 'omai ki heni ke fen pasi mo e Kupu 19 'o e Konisitutone. Ko e Kupu 78 Sea, 'oku ne tu'utu'uni mai he 'ikai ke 'i ai ha pa'anga t naki mai tukuha, kae 'oua leva ke tali mo ia 'e he Fale ko eni. K toa ia 'oku fa'o loto ia 'i he Fakamatala Patiseti 'a e 'Eiki Minisit .

Vili Hingano: K taki Sea, ko e ki'i fakatonutonu p .

Sea K miti Kakato: Hou'eiki! Ko u kole atu, ka tau faka'uhinga lao he 'ikai ke tau lava tautolu

Vili Hingano: Ko e Fale fa'u lao eni?

Sea K miti Kakato: 'Oku kehe 'a e fa'u mo e faka'uhinga, ka ke me'a mai koe.

Lord Fusitu'a: K taki ko e 'uhinga ko 'oku monuka ai 'a e kupu ko ia, ko e peh ko kuo pau ke fakapaasi 'e he Fale ni, kae toki totongi atu 'a e pa'anga. Ko e fakapaasi ko 'o e Levi, na'e fakapatonu ia ki he S poti. 'A ia ko e makatu'unga ia 'oku ngofua ke 'ai hake 'a e pa'anga ko ia. Kapau 'oku 'ikai ke ng ue'aki ia ki he S poti, kuo pau ke monomono 'a e lao ia ko ia pe fakapekiaM l Sea.

'Eiki Minisit Polisi: Sai ia Sea, ka u hoko atu au ia

Sea K miti Kakato: Me'a mai koe 'Eiki Minisit .

Eiki Minisit Polisi: Na'a ku faka'amu au ke u a'u ki ai Sea. L ua 'a e pa'anga fakamole mo e t naki mai 'oku 'omai l ua p ki he Fale ni, fakatatau ki he ongo kupu 'o e Konisit tone Sea. Ko e anga ko 'a e fakakaukau 'oku peh 'oku 'i ai 'a e lao na'e paasi ki he totongi 'o e levi..

S miu Vaipulu: Fakatonutonu atu Sea.

Sea K miti Kakato: 'Eiki Minisit me'a mai.

Taukave Vava'u 15 ko e Patiseti fiema'u ke talamai ha me'a ngaue'aki ki ai pa'anga

S miu Vaipulu: Ko 'eku fakatonutonu Sea, 'oku peheni. Ko e malanga ko 'a e motu'a ni 'oku paasi 'e he Fale ni kae mahino ko e h 'a e me'a 'oku 'ave ki ai 'a e pa'anga ke fai'aki? 'Oku mahino p 'oku pau ke tali 'e he Fale ni, ka 'oku fiema'u ke talamai ko e h 'a e me'a 'e ng ue'aki 'a e pa'anga ki ai? 'Oku 'ikai ko e peh mai p 'Eiki Sea. Ngaahi fiema'u vivili, ta'epau ia 'oku 'ikai ke tui 'a e motu'a ni 'oku fakalao ia.

Eiki Minisit Polisi: M l Sea, 'i he tali 'o e fakatonutonu ko eni, ka u hoko atu au Sea.

Sea K miti Kakato: Me'a mai.

Taukave Pule'anga kamata eni tukumai ngaahi Lao ke fakatonutonu mahino 'ikai lava sipoti

Eiki Minisit Polisi: Ko e me'a ko 'oku mau fokotu'u atu 'emautolu, ko e ngaahi fakamatala hono t naki mai 'o e pa'anga mo e tuku atu 'o e pa'anga 'oku 'omai ia ki he Fale ni Sea. 'Oku mahino p ia 'oku 'i ai 'a e tokanga hang ko e me'a na'e me'a mai ki ai 'a e 'Eiki N pele, ke 'ave 'a e pa'anga totonu ki he feitu'u na'e fa'u lao ki ai. Ko u tui p Sea, 'e laum lie lelei p 'a e Fale ni, 'o mahino ...

<004>

Taimi: 1830-1835

Eiki Minisit Polisi: ...ko e kamata eni hono 'omai 'a e ngaahi Lao ke fakatonutonu mo e ' me'a ko ia ke 'alu, 'a ia 'oku mahino he 'ikai ke to e lava 'a e sipoti. Pea ko e Lao ena na'e 'omai ko toki tuku hifo ni ke fakapekia ai 'a e *organizing committee* ko ki he sipoti. 'E muimui mai leva 'a e ngaahi Lao 'amui ange ke fakapapau'i 'oku 'ave p pa'anga ki he sipoti k 'oku 'ikai ko e *hosting k ko e development*. 'Oku mahino ngofua p ki'i poini ia ko ia Sea, he 'ikai ke to e 'ave ia ke tau peh 'etautolu ko ha me'a kehe, ko e sipoti p k ko e *development* ke mahino 'oku 'ikai ke to e fai ha *hosting* Sea. 'Oku ou tui p ko hono 'uhingá Sea 'oku ongo mamafa ia ke peh mou maumau'i 'a e Konisit tone 'o e fonua ni Sea, ke mahino p 'a e 'alungá ko e feinga p ke fakalao pea ko e ngaahi Lao ena 'oku 'omai ko e kamata hono 'omai ke fakatonutonu ki ai 'Eiki Sea. Ki'i tokoní p ia Sea, m l 'aupito Sea.

Sea K miti Kakato: M l , me'a mai Ha'apai 12.

Vili Hingano: Sea m l ho'o laum lie ki he efiafi ni. M l a e laum lie 'a e Hou'eiki ho'o k miti. Sea, ki'i *motion* p 'oku 'ai ke u fokotu'u atu. 'Oku ou fokotu'u atí 'ai ke tau pasipasi'i

mu'a 'a e Minisit Pa'anga, 'e tali lelei p 'e he Feitu'u na? 'Uhingá 'Eiki Sea fuofua Patiseti eni 'a e Minisit , he ko e ng ue lahi na'a ne fakahoko ki he Patiseti ko eni, pea 'oku ou peh Sea ke tau ki'i pasipasi'i 'oange ki'i fakalangilangi ko ia ma'ana kapau te ke tali.

Sea K miti Kakato: Me'a mai koe ho'o malanga na'a 'osi ho'o taimi he pasipasi.

Vili Hingano: M l Sea. Sea 'oku 'oatu 'eku fakam l loto hounga 'aupito 'aupito ki he 'Eiki Minisit Pa'anga, koe'uhi ko e ng ue lahi 'aufuat ko eni hang ko ia na'a ku lave ki aí Sea, ngali me'a p 'a e fakalaulaunoa ko eni na'e fokotu'u atu k 'oku lave'i 'e he motu'a ni 'oku 'ikai ko ha ng ue si'isi'i eni Sea hono fa'u 'a e Patiseti. 'Oku ou tui ko e fuofua Patiseti kaukaua eni hono feinga'i Sea, pea ko e fuofua Patiseti eni lahi hono ngaahi feliliuaki. Pea 'oku ou fakam l ki he 'Eiki Minisit , 'uluaki, 'uhinga ko e lanu ko eni 'o e Patiseti lanu ko eni 'oku ne hanga 'o fakalanu mai 'aki 'etau Patiseti, ko e lanu ia 'o e mo'ui Sea. Pea ko e faka'ilonga p eni 'ene mo'ui Sea ko e fo'i copy eni 'e 4 eni kuo 'omai ma'ui'ui hono fu'ifu'i mai 'e he Potung ue 'i he fo'i uike p 'e taha mo e konga ko eni kuo tau situ'a mei ai Sea. 'A ia ko e ko e ...'A ia ko 'eku fakam l ia Sea ki he 'Eiki Minisit 'oku lave'i 'e he motu'a ni ko e ng ue lahi na'a ne fakahoko pea mo 'ene Potung ue ki hono feinga'i 'o 'etau Patiseti ke a'u mai ki he 'aho ni kuo maau m lie ke mou me'a ki ai.

Na'e 'omai foki 'a e fatongia ko eni kiate kimautolu ko eni 'i he K miti Pa'anga na'e 'i ai ha me'a 'e 3 na'e tuku mai 'e he Fale ke mau sio ki ai pea mei he K miti Pa'anga fekau 'aki pea mo e Patiseti ko eni. 'Uluaki, ko e liliu ko eni 'etau *levy*, he 13 miliona pea ua ko e fo'i 20 miliona na'e 'ai ki Teufaiva k na'e 'ikai ke 'i ai ha *donor* na'e *confirm* ki ai pea ko hono tolu, ko e *revise* ko eni ko na'e 'omai mei he Potung ue 'o fekau 'aki pea mo e Patiseti. Pea hang ko e me'a ko 'a e Sea ko 'o e K miti Pa'angá pea mo e Minisit Pa'anga 'o fekau 'aki pea mo e *Levy*, fo'i 13 miliona pea mo e 20 miliona Sea, 'oku ou tui 'oku maau m lie kiate kimautolu k ko e konga faka'osí 'o fekau 'aki pea mo e *revise* p ko e fakatonutonu 'o to e fakah mai ke ng ue ki ai 'a e K miti Pa'anga 'o fekau 'aki pea mo 'etau Patiseti.

Ko e me'a ko eni na'e hokó Sea, na'e 'omai ko eni 'a e me'a ko eni pea na'a mau to e fakatokanga'i 'a e lahi mo e ngaahi me'a ia 'oku ke fet kehekehe 'aki 'i he fakafika, *format*, *tax*, pea mo e ngaahi kalafi 'a ia na'e lahi 'aupito 'a e ngaahi me'a ia na'e fet kehekehe 'aki ai, pea ko e me'a ko eni na'e maau ki ai 'a e k miti 'o hang ko e me'a ko 'a e Minisit 'aneuhu, 'oku 'asi p 'i he miniti ko 'emau k miti, k ko e me'a ko eni 'oku hokó 'i hono 'omai ko eni ko 'a e *final copy* ko eni ko 'o e fakatonutonu Sea. Ko e me'a ko eni 'oku lave'i 'e he motu'a ni ia, 'oku to e lahi p 'a e ngaahi me'a ia ke fakatonutonu 'i he 'etau Patiseti, 'Esitimeti, pea mo 'etau Patiseti ...

<005>

Taimi: 1835-1840

Vili Hingano : ... pea 'oku 'i ai 'a e faka'amu ia heni, Sea, pe 'e to e lava ha ki'i faingam lie 'a e K miti Pa'angá, 'apongipongi, pea mo e Minisit , pea mo 'ene Potung ué, ke mau to e sio ki he ngaahi fika ko ení, Sea, ko e 'uhingá, ko e fo'i liliu fo'ou ko eni 'oku to e 'omai ko ení, na'e fakatokanga'i p 'emautolu 'i he K mití, ka ko e to e 'omai ia ko ení, 'oku to e lahi e ngaahi me'a ia, Sea, 'oku fiema'u ke fai e sio ia ki ai. Ka 'oku ou fokotu'u atu p au, Sea, ke me'a ki ai e Falé,

‘Eiki Pal mia : Sea, ki’i kole ange mu’a.

Sea K miti Kakato : Ko e fakatonutonu pe ko e tokoni?

‘Eiki Pal mia : ‘Ikai, ko ‘eku talaangé ke ne tuhu’i mai angé, he ‘oku talamai ‘e ia ‘oku lahi e ‘me’a ke fakatonutonu, ka ‘oku ou kole ange ke ne ‘omai ha fo’i me’a ‘e 1, pe 2, pe 3 pe 4. He ‘oku ne talamai ‘oku lahi.

Vili Hingano : M 1 , Sea.

Sea K miti Kakato : Me’a mai koe, Fakafofonga.

‘Eiki Pal mia : Lava p ia ke ke fakatonutonu mai ‘e koe, ka tau fakatonutonu ‘etautolu he taimi ni. ‘Oku ‘ikai ko ha founga... ko e founga ia ‘oku fai p ia, ko e founga anga maheni ia e Fale Alea. Talamai ‘e koe ho’o fakatonutonú, ka tau ng ue ki ai.

Sea K miti Kakato : Me’a mai, Fakafofonga.

Taukave Ha’apai 12 fiema’u kafataha e Fale ke tonu mo fakalao e Patiseti

Vili Hingano : M 1 ‘aupito, Sea. Faka’apa’apa lahi ‘aupito ki he ‘Eiki Pal mia, koe’uhi ko e .. Tali lelei p ia ‘e he motu’a ni, Sea. Ka ko e ‘uhinga ia ‘etau ng ué. Ka ‘oku ou tui au ki ai. ‘Oku ‘i ai e ki’i fo’i kupu’i lea heni na’a ku tali’aki e t folofolá, pea na’e me’a mai ‘aki ‘e he Minisit Pa’angá. Palakalafi fika 1, fika 2. Fika 2 ko he (ii), peesi (ii), ‘oku ‘i ai e ki’i peh . Ko e ngaahi ng ue kaafatahá. Sea, ko e me’a ko eni ‘oku me’a mai ‘aki ‘e he ‘Eiki Pal miá, ‘oku ou tali lelei, ko e ‘uhingá, ‘oku totonu ke tau ng ue fakataha ke feinga’i ‘etau Patiseti ko ení, ke tu’u ki he totonu fakalao mo e tonu tahá, ko e ‘uhingá, ko e fonuá, Sea. Pea te u ‘oatu e ngaahi... Sio ko e ngaahi me’a eni ko te u ‘oatu eni.

Te u kamata p mei he fakahinohino ko eni na’e ‘uluaki ‘omaí, ‘a eni he *revision*. Pepa fakatonutonu ko eni na’a ne ‘omaí. Fika ‘uluakí p , p sina ‘uluaki e Talamu’akí, ‘oku peh mai. ‘A eni ke liliu ko eni e Sipotí. K taki Hou’eiki.

Sea K miti Kakato : Peesi ‘uluaki?

Tokanga ki he ‘ikai ‘asi sipoti he Fakamatala Patiseti

Vili Hingano : ‘Io, peesi ‘uluakí p , ‘i he faka-Loma. ‘Oku ou talanoa atu ko ení, Sea, ‘i he *original* ko eni e fo’i *statement* ko na’e ‘omaí, *Budget Statement* na’e ‘omaí. ‘Oku talamai ai, liliu e hingoa Sipoti Pasifiki ki he fakalalakalaka e Sipotí. Laine ‘uluakí, palakalafi ‘uluakí. Sea, fo’i fika ‘uluakí p eni. Ko e *original* eni ko ‘o e *statement*, ‘oku ‘ikai ke ‘asi ai ha Sipoti ia ai. ‘Ikai, *Budget Statement*, Sea, tohi ko ‘e tahá, ‘oku ‘omai he fakatonutonú. Ko e palakalafi ‘uluaki ‘o e laine ‘uluakí, ke liliu e hingoa ‘o e Sipoti ‘a e Pasifiki, ki he fakalalakalaka ‘o e Sipotí. Ka ko ‘eku fakatonutonu atú, ko e ‘uhingá, he ko e fakatonutonu ia ko na’e ‘omaí. ‘Oku fai foki ‘etau fakatonutonú mei he kau *Budget Statement* ko na’e ‘uluaki ‘omaí, ‘o hang ko e me’a ko

'a e 'Eiki Minisit . 'Oku 'ikai ke 'asi e Sipoti ia ai. Ko e fuofua taimi ko 'oku 'asi ai e Sipoti, 'oku toki 'asi ia ki he peesi hono (ii), 'i he palakalafi fika 1, 2, 3, Sea.

'Eiki Pal mia : Ka u tokoni atu p ke vave. Kapau ko ho'o 'uhinga ki he peesi 34 'i he *original*. 'Oku tu'u ai ko e Sipoti e Pasifiki Sauté. Ko e fakatonutonu, "ko e fakalalakaka e Sipoti." Talamai angé e me'a 'oku hala af?

Vili Hingano : 'Io, m l 'aupito, 'Eiki Palemia. 'Oku ou tui p au 'oku ta kei kauhala kehekehe. Ko 'eku talanoa atu eni ki he kaung vaivai 'a e fakatonutonu ko 'oku 'omai pea mei he 'Ofisi Fale Pa'angá. 'Oku toki 'asi ia ki lalo ai, 'Eiki Pal mia, 'a e me'a ko ena 'oku ke me'a mai 'akí. Ka ko 'eku 'oatu 'a e ngaahi feh laaki ko eni. F f kau 'alu ki he fakafika? Mou me'a ki he ...

'Eiki Minisit Pa'anga : Kole atu p ke laum lie lelei p e Fakafongá.

Vili Hingano : Me'a mai koe. 'Eiki Minisit .

'Eiki Minisit Pa'anga : Tapu pea mo e 'Eiki Sea, 'uma' e Fale 'eiki ni. Sea, 'oku ou fakam l he laum lie lelei p 'a e Fakafongá. Sea, na'a ku lave fakal kufua p ki ai. Ko e ngaahi me'a kotoa p hono fakatonutonu ko ki he *Budget Statement*, 'oku fel ve'i pea mo e *host* 'o e Sipoti ko 'a e Pasifiki, 'oku to'o e kongá ko iá, kae liliu p mei he ...

<006>

Taimi: 1840-1845

'Eiki Minisit Pa'anga: ... *host* ki hono langa hake 'o e sipoti mo e fakalalakaka ko e sipoti, 'a ia ko e me'a kotoa p na'e *reference* 'o ng ue'aki 'oku liliu e fo'i lea ko ia, pea ka 'i ai ha me'a 'oku *oversight* 'i he ng ue ko eni 'Eiki Sea, pea 'oku ou fiefia ke toki 'omai p 'a e fakatonutonu ko ia 'o lava ke 'omai heni, k 'oku ou 'ilo p 'e fu'u lahi e taimi ko ko e fokotu'u eni na'a ku atu pea toki fai 'a e fakatonutonu kapau 'oku 'i ai ha fakatonutonu 'omai ko ia pea toki 'ave leva ke paaki faka'angataha mai leva ko e *statement* ia, 'e tatau p mo 'etau Patiseti ko e fakalelei ko na'a ku lave ki ai hang ko ia ko e pa'anga ko eni 'e 13 miliona mo e 20 miliona, pea na'e 'i ai mo e fanga ki'i fika na'e fokotu'u mai ki he ngaahi ta'u ko ki mu'a 18/19, 19/20 'a ia 'oku mahu'inga p ki hono fakafehoanakí na'e 'osi fakatonutonu p mo ia, 'oku kau p mo ia hono 'omai ko eni, k ko e kakano ko 'o e 'Esitimeti 'Eiki Sea ko e me'a ia ko 'oku fie fakamamafa'i ko e kakano ko 'o e 'Esitimeti mo e taumu'a ko 'o e 'Esitimefí 'ikai ke fu'u loko 'i ai ha liliu ia 'o mavahe mei he me'a ko eni ne u 'osi malanga atu ki he ongo ki'i liliu 'e ua ko eni, 'a ia 'i hono ...pea 'oku ou fakam l atu ki he Fakafongá 'oku ou pehe ni 'e au 'i he'ene fo'i 'akahi e fo'i pulu 'o hiki'i e ng ue ko eni 'oku ou 'ilo p 'e au ia 'e tolo, k 'oku ou fiefia p au ia he ko e h e tokoni mai ko 'e fai, k 'oku ou fakam l heni 'Eiki Sea ki he'eku kau ng ué he m hina 'e ono ko eni 'ikai ke nau to e mohe a'u ki he ngaahi p S pate 'oku ou kole ke nau mai ke fai e ng ue ko eni ko e 'uhinga ko e mahu'inga ki he fonua pea mo e Pule'angá. 'Oku 'ikai ke u hoha'a au 'Eiki Sea neongo 'oku toe e 'aho 'e ua, ko e lao 'oku mahino p ia hono talamai, ko e mafai ko ki he faitu'utu'uni ki hono tali ha pa'anga ke t naki mai p ke fakamole, 'o kamata mei he 'aho l 'o Siulai 'oku 'i he Fale 'Eiki ia ko eni, fakam l atu 'Eiki Sea he faingam lié.

Vili Hingano: 'Eiki Sea 'oku ou kole fakamolemole atu p ki he Pal mia pea mo e 'Eiki Minisit , mahino kiate au 'ena faka'amu mo 'enau fiema'u 'oku tali lelei p he motu'a ni Sea, k ko e punipuni atu p eni mo e tokoni ki he'etau ng ue ko e 'uhinga foki he ko e lao foki eni Sea ko e me'a ko 'oku ou mahino'i ko e ngaahi lao kehe ko 'oku tau fa'a talanoa'i kuo pau ke tonu e fo'i lea ki he fo'i lea Sea pea mo hono faka'uhinga mo hono liliu mei he faka-p langi Sea. Ko 'eku kole atu p ...

'Eiki Minisit Pa'anga: Ko e tokoni atu p , fakamolemole atu p ka u ki'i tokoni atu

Vili Hingano: Tokoni mai ...

Taukave Pule'anga ko e Fakamatala Patiseti 'oku 'ikai ko ha Lao

'Eiki Minisita Pa'anga: 'Eiki Sea tapu mo e 'Eiki Sea mo e Fale 'Eiki ni, Hou'eiki ko e fo'i lao 'a na'e lau mai p 'e he Kalake hono fakamafai'i 'a e lahi 'o e silini fakamole he Patiseti ko 'a e Pule'angá, ko e fo'i lao ia, ko e '...ko e *Budget Statement* ia mo e ' me'a ko ia ke poupou'i p ko e fo'i fika ko kuo fokotu'u mai he Pule'anga he 'ikai ke to e liliu e fo'i fika ia ko ia mei he lau miliona ko eni kuo 'osi fokotu'u mai ko e pa'anga fakamole ia 'o e fonua ki he 17/18 tukukehe kapau 'oku 'i ai ha fokotu'u mai pea mei he Hou'eiki ha ngaahi fika ke liliu ke fakalahi p fakasi'isi'i, ko e fanga ki'i fakatonutonu he na'e, mo e 'oku mo e me'a k toa ko ia 'oku 'ikai ko ha fo'i lao ia, 'ikai ko ha fo'i lao ia m l .

Sea K miti Kakato: M l

Vili Hingano: M l Sea 'oku ou kole p ke u...tali lelei p 'a e me'a 'a e 'Eiki Minisit Pa'anga, ko 'eku kole p ke mo ha'u mu'a ki he peesi ua fakamolemole, peesi ua ko eni ko , 'a ia pea mo ho'omou *original statement* ko e peesi 6 fakaloma ko e me'a ko eni 'oku 'omai 'a e fakatonutonu, 'a ia ko e fakatonutonu mai ena 'a e ki'i fo'i t pile ko ena ngaahi me'afua fakalukufua, Hou'eiki mou k taki p ko u lave'i p 'Eiki Minisit ke loto p ke vave 'etau me'a ko eni, ko e peesi ko eni he'etau ki'i pepa ko k taki p he ko e 'uhinga 'oku lahi e ' pepa k ko e *original* 'oku 'i he peesi ono fakaloma VI, 'a ia 'oku ou fie talanoa atu heni ko e 'uhinga ki he mahu'inga ko ia neongo e fu'u fo'i fika fakalukufua Sea k ko e mahu'inga 'o e ngaahi me'a ko eni mei lalo he 'oku 'ohake mei lalo ke ma'u 'etau fo'i fika fakalukufua ko 'oku tau feinga'i ko ke fakalao'i, k 'oku mahu'inga foki ke lava 'o punipuni k toa 'a lalo ke 'oua 'e to e 'i ai ha fa'ahinga me'a 'e to e ng vaivai p uesia ko e 'uhinga ko 'olunga ke 'oua 'e uesia 'a 'olunga. Ko e me'a ko eni 'oku 'omai he t pile ko eni fakatonutonu ko eni, mou me'a hifo p ki he'etau t pile ko ena, mu'aki e t pile 'uluaki, ko e me'a ko 'oku 'omai 'e he fakatonutonu...

<007>

Taimi: 1845-1850

Vili Hingano: Ko e me'a 'oku mahino ki he motu'a ní, ta'u fakapa'anga 2017/18, 'oku nau 'omai p 'a e ki he fo'i taimi kehekehe 'e 3. 'A ia ko e fo'i fakatonutonu ki he 13 milioná, mo e fakatonutonu hono 2 ki he 20 miliona. 'A ia ko 'olunga kakato p 'a 'olunga, ko 'ene a'u hifo ko ia ki he sekitoa fakapa'angá, 'a ia ko e me'a eni ko 'a e Pule'angá, ko e a'u ko ia ki he fo'i, 'oku

'i ai 'a e fo'i k lomu faka'osi, 'oku totonu ke fakakakato mai 'e he T pile ko eni. Kapau te mou me'a ki mui ki he fakapalangí kuo 'osi kakato mai p 'a e fakapalangí mei mui. Sea,...

Sea K miti Kakato : 'Io.

Vili Hingano : 'A ia ko e ki'i *revision* ko eni ko 'oku 'osi kakato mai p 'a e fakapalangí ia mei mui, ka ko 'ene tu'u ko ena ko e tu'u ko ena he faka-Tongá, 'oku 'ikai ke kakato ai Sea. Ka te u ki'i malanga atu ai Sea, ka u toki hoko atu he 'oku lahi 'aupito 'a e fakatonutonú ia heni Sea. 'Oku hang ko 'eku lau ko ia 'anenaí, ko e fakafiká Sea mahu'inga 'aupito. Ko e fo'i poini 'e tahá, 'oku ke mea'i p Sea ko 'etau folau tahi 'i Ha'apaí, ko e ki'i he p ha maile tahi 'e taha, fu'u h lahi faka'ulia ia.

Sea K miti Kakato : Fakama'opo'opo mai p ho'o malangá Fakafofonga.

Vili Hingano : 'Eiki Sea kapau te ke fakasi'isi'i 'etau ng ué 'e 'i ai 'a e ngaahi me'a mahu'inga he me'a ko ení, 'e 'ikai ke fanongo ki ai 'a e kakai 'o e fonua. Sio kau 'oatu 'a e fo'i kongá 'uluaki ko ení Sea.

Malava he ivi fakapa'anga e fonua GDP ke fai mai ki heni

Tupu 'i he fakatupu koloá Sea. Me'a ko eni 'oku mahino ko ení, kuo a'u ki he peseti 'e 6.2 tupu 'i he fakatupu koloá fakatatau ki he totongi koloa. Sea, pea a'u ko ki he ongo fo'i liliu ko ia mei he 13 milioná mo e 20 milioná, 'oku *constant* p 'ene 'alú, 'alu hifo ia mei he 6.2 ki he 5.6. 'Oku tau teletele eni tautolu eni ia Sea, 'i Siaina mo me'a. Ko Siaina 'oku 6.8 ki he 7, pea 'oku 'iloa 'a Siaina 'i m mani fulip , 'a e tupu faka'ekon mika ko ia 'a Siainá, 'i he'ene nofonofo 'i he 6 pea mo e 7. Ko e ngaahi fonua ko eni ko Sea, toenga 'o m mani, kapau 'e 'i ai ha fonua 'e 'i he 5, 'a 'ene ivi fakatupu koloá, p ko e tupu faka-'ekon miká, Sea, 'oku ke 'ilo'a e taimi na'a ku sio ai ki he fika ko ení, ko u manatu ki he'eku malanga ko ia he 'ahó Sea, 'i he Fokotu'u Tu'utu'uni. Mole hotau faingam lie he ko 'oku tau ivi lahi p Sea. 'Alu hifo ki lalo Sea, ko e 1 piliona, tupu 'i he fakatupu koloá fakatatau ki he totongi koloá Sea, 1 piliona. Ko hotau ivi fakapa'anga ia he fonua ni Sea. *GDP* ia 'a e fonua.

Ko e me'a ko eni 'oku mahino kiate aú Sea, ko e faingam lie ko eni na'a tau mei fai 'a e Sipotí 'i Tonga ní, mole, he ko e fiká eni 'oku 'omai ko eni. 'Oua na'a toe loi mai ha taha, fiká eni. Pea ko e holo hifo ko eni 'o to'o 'a e 13 miliona pea mo e 20 miliona ko ená, 994.6 miliona, sio 'oku tau ivi lahi Sea, ka tau manavasi'i. 'Ikai, na'e me'a mai 'a e Minisit *Public Enterprise* tau fakapotopoto. Fu'u fakapotopoto Sea. 'Oku ke 'ilo 'ene hulutu'u ko 'a e fakapotopotó, ke manatu'i p 'etau lea ki ai 'i Ha'apaí 'oku ui ia ko e mo'unofoa. Ke tau fakapotopoto p te tau mo'unofoa. Mo'oni p 'a e me'a ko 'a e Minisit ko he *Labour & Commerce*, 'e a'u ia 'o ta'u 'e 40. Sio ki he tonu 'ene 'aí, ta'u 'e 40 te tau nofonofo pehe ni p tautolu. Ka ko eni Sea, 'oku 'omai 'e he fika ko ení 'oku tau ivi lahi. 'Oku 'uhinga eni ia Sea 'oku 'ikai ko e 'uhinga eni ia na'e tupukoso p 'a e fika ia ko ení, ko e fika ko ení na'e ng ue'i mai ia he ngaahi Pule'anga kimu'á, 'o tau tu'uta m tu'u ki he fika ko eni 'oku fakah mai 'e he Minisit Pa'anga p he pepa ko eni. Ko e ng ue lahi ia na'e fai he kuohilí Sea, 'o a'u mai ki he 'aho ni, pea 'oku ou peh , hanga 'e he T pile ko ení, 'o fakah mai ki he Fale Alea 'o Tongá pea mo e fonuá, 'oku tau ivi lahi ke tau fai ha me'a te tau loto ki ai. 'Eiki Sea ...

Sea K miti Kakato : Kuo 'osi 'eta taimi Fakafofonga.

Vili Hingano : Hoko atu ki he peesi 3 p 'i he ki'i pepa ko ia Sea. Sea fakamolemole 'oku ou kole fakamolemole atu..'oku lahi 'a e ngaahi ..

Sea K miti Kakato : Fakafofonga 'e toe 'i ai p ho taimi ia 'o'ou 'anai.

Vili Hingano : Kole atu mu'a Sea 'a e fokotu'u ko eni, kole atu ha ki'i faingam lie 'o e K miti Pa'anga 'apongipongi Sea, ke mau to e sio mu'a ki he pepa ko eni.

Sea K miti Kakato : Tau sio ki ai, kae faka'osi mai ho'o malanga kuo 'osi. 'Osi eni 'eta miniti eni 'e 20.

Vili Hingano : Te u hoko atu p Sea?

Sea K miti Kakato : 'Osi, toe p ho'o fakam l ..

<008>

Taimi: 1850-1855

Sea K miti Kakato: mai pea ke me'a ki lalo, Fakafofonga.

Vili Hingano: 'Eiki Sea, h ha'aku to e me'a te u fai. Ko u kole atu p ha'aku to e ki'i faingam lie Sea. Kapau te u lelelele atu ai p au 'etau ki'i fakatonutonu Sea. Kapau 'e laum lie lelei p ki ai e ...

Sea K miti Kakato: Te ke to e h mai p 'anaí pea ke to e me'a kae tuku ange faingam lie ko eni ma'a.

Vili Hingano: M l .

Sea K miti Kakato: Me'a mai Vava'u 16.

Tokanga ki ha ng ue e Pal mia ke solova t Pule'anga n ngaahi kautaha taautaha mei Siaina

'Akosita Lavulavu: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea. Fakatapu heni ki he 'Eiki Pal mia mo e Hou'eiki Kapineti. Fakatapu heni ki he Hou'eiki N pele pea peh foki 'eku fakatapu ki he Hou'eiki Fakafofonga e Kakai. 'Eiki Sea ko u kole fakamolemole atu p ki he Feitu'u na Sea ka ko e 'uhinga p 'eku to e tu'u hake Sea na'e 'ikai ke 'ai ke u to e malanga Sea. 'Uhinga p Sea ko u tu'u a' fel ve'i p mo e me'a ko nau lave ki ai 'anenai, nau fakamalanga ai 'anenai Sea. Ko u mahino'i p 'a e 'uhinga pea mo e tali mei he 'Eiki Minisit , 'Eiki Minisit Pa'anga pea ko u 'ilo'i p 'e au Sea ko e 'Eiki Minisit taukei eni 'i he mala'e 'o e pa'anga pea mo 'ene mohu founa mo 'ene taukei Sea 'i he me'a lahi 'aupito 'aupito Sea. Pea ko u fakam l atu ai Sea he'ene tali na'e 'omai 'anenai. Ka ko u to e tu'u hake p au Sea he 'oku, 'oku ou tui ko e fu'u me'a lahi 'aupito eni Sea

ki he kakai 'o Vava'u pea peh ki he kakai 'o e fonua Sea, he nau 'ai ke nau t 'a e n 'na'e 'ikai ke nau kau ai Sea. Pea ko 'eku faka'amu p Sea, p ko e h ha lau 'a e 'Eiki Pal mia 'o Tonga ki he me'a ni Sea, he ko ia 'oku taki 'i he fonua ko eni Sea. Pea ko 'eku fie 'ilo p pe ko e h 'ene ng ue 'oku fai ke solova'aki ai e me'a ni Sea. Ko e kole p Sea p 'e malava he 'Eiki Pal mia 'o e fonua ni Sea 'o 'ai mai mu'a ha'ane tali ki he me'a ni Sea he 'oku 'i ai e hoha'a lahi 'aupito mei he kakai 'o e fonua 'i he *issue* ko eni he 'oku nau fetu'utaki mai nautolu ia Sea nau hoha'a mai nautolu ia 'e Sea ki he, ki ha tali 'oku fakafiem lie ke 'omai p pea mei he 'Eiki Pal mia k taki Sea, m l .

Sea K miti Kakato: M l . 'Eiki Pal mia.

'Eiki Pal mia: Sea, na'e 'osi 'i ai e, 'a e tali 'anenai ka ko u tui p mahalo 'oku 'uhinga mai 'a e fehu'i ko eni he 'oku, ko 'ene hoha'a he 'oku t 'e he kakai 'a e n 'ko eni. Ko e ng ue 'a e motu'a ni 'oku fe'unga mo e pa'anga 'e 42 miliona 'a e n 'a e ngaahi *on lend*, 'a ia ko e *on lend* 'oku 'i ai 'a e ngaahi kautaha ko eni. Ko e Tung *Colonnade*, ko e *Royco*, ko e *City Asset*, ko e, ko e nima, ko e fo'i kautaha 'e nima. Pea ko e kautaha 'e nima ko ia ko 'enau n 'a nautolu ia ko e 42 miliona. Ko e me'a ko 'oku fai e hoha'a, na'e fakah 'anenai 'e he Minisit ko e totongi ko e *interest* 'ata'at p , fe'unga mo e pa'anga 'e 20 miliona. Pea ko e 20 miliona ko ia 'oku t ia 'e he kakai. Ko 'ene hoha'a ko e silini ko 'oku t naki 'oku 'ave ia ki he ngaahi kautaha ko eni 'e nima ko eni. Pea 'oku 'ikai, kautaha 'e nima ko eni ko 'enau, ko honau fatongia ke t mai 'a e me'a, manatu'i ko e Pule'anga 'oku ne hanga 'o *guarantee* 'a e n 'ko eni. 'Oku 'ikai ko e ngaahi kautaha 'oku vaha'a mo Siaina, ko e Pule'anga ia 'oku vaha'a mo Siaina. 'A ia ko e n 'ko hono fakalea totonu ko e n 'eni ia 'a e Pule'anga 'i Siaina. Ka 'oku tau hanga leva 'e he Pule'anga 'o 'oatu e silini ko eni ki he kautaha 'e nima ke nau fakalele e ngaahi h tele ko eni 'a e ngaahi fale mo e me'a. Pea nau toki hanga 'e nautolu 'o totongi mai ki he Pule'anga.

Lord Nuku: Sea, kole atu mu'a Sea fakatonutonu atu p mu'a ke foki mai e me'a ki he'etau ...

Sea K miti Kakato: Ko e ...

Lord Nuku: Feme'a'aki. Sea pea kapau 'oku fai h pea fakah mai e peesi, 'a 'oku fai ai 'a e feme'a'aki ko eni ki he t mo'ua ko eni Sea. Ko 'eku ki'i tokoni atu ia 'a'aku ia koe'uh 'oku 'ikai ke u lava au 'o muimui he me'a ko eni.

T mui t n ki Siaina fe'unga mo e 6 miliona he n ngaahi kautaha taautaha

'Eiki Pal mia: Ko e *arrears* ko 'a ia ko e fa'ahinga ko eni 'oku fe'unga mo e 6 miliona 'a ia 'oku 'ikai ke lava 'e he ngaahi kautaha 'e nima ko eni 'o totongi e *interest* totonu na'e totonu ke nau totongi pea 'oku 'i ai e t mui 'aki ia ko e 6 miliona. 'A ia ko e pa'anga ia na'e tonu ke e kau me'a ko eni 'o feinga'i mai.

Lord Nuku: 'Eiki Sea ...

'Eiki Pal mia: Ke fua 'aki ...

Lord Nuku: Ko e 'uhinga 'eku fakatonutonu atu Sea.

Sea K miti Kakato: Me'a mai Fakafofonga.

Lord Nuku: Ko e n eni 'a e Pule'anga 'o fakatatau ki he me'a ko 'a Vava'u ki he vela na'e 'ikai ke kau ...

Sea K miti Kakato: Pal mia k taki 'o me'a ki lalo Pal mia.

Lord Nuku: Na'e 'ikai ke 'i ai ha kaunga 'e taha m tea 'a e kakai ko eni ki he maumau ko na'e hoko ki he'enua ngaahi pisinisi. Ko e fatongia 'o ...

<009>

Taimi: 1855–1900

Lord Nuku: .. 'o hai, ke langa 'a e ngaahi langa ko ení he koe'uhí kuo tau afe ki ai. Ko e h e me'a na'e hokó, h e me'a na'e tupu ai e velá h e me'a na'e langa ai e falé.

'Eiki Pal mia: Sea, fakatonutonu atu.

Lord Nuku: Ko 'eku 'uhinga 'eku lave ki aí Sea ke 'uhí ke tau foki mai ki he'etau patisetí.

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu.

'Eiki Pal mia: Ko 'eku fakatonutonú ko 'eku tali 'a'aku ia ki he fehu'i mai ki he motu'a ni. Pea ko 'eku talí eni 'oku ou feinga atú he 'oku 'i ai 'ene mo'oni 'oku ne peh 'oku fua 'e he kakaí e totongi e n ko ení ka ko e silini ko 'oku t nakí 'oku 'ave ki he fo'i nima ko . Ko e fehu'í ia.

Lord Nuku: 'Eiki Sea, kapau ko ia Sea pea ke faka'at mai ke 'uhí ke 'osi ení pea 'omai ha'amau faingam lie.

'Eiki Pal mia: He 'oku feinga atu 'aku ia ke tali 'ene me'á ka ko ....

Lord Nuku: Ke mai ha faingam lie he 'oku mau fie lave p ki ai Sea.

Sea K miti Kakato: K taki, k taki Pal mia, ko u tali e kole 'a e N pele 'Euá. Ka ko u lave'i p 'a e fiema'u 'a Vava'u 16 pea ko u tui 'oku fiemalie 'a Vava'u he tali ko ení. Kuo, faka'osi mai Pal mia ka tau foki he 'oku tau feinga ke tau foki ki he'etau Patisetí.

'Eiki Pal mia: Ko 'ene hoha'á, 'oku totonu mo'oni he 'oku t he 'e kakai k toa e fonuá 'a e n ko ení, 'a e totongi ko *interest* 'a e 20 milioná. Ko hai na'a ne totongi e 20 milioná, ko e kakai e fonuá. Ko e silini ko na'e ma'u mei he kau me'a ko ení, na'e taha p mo e poini miliona na'a nau lava 'omaí. Sai, ko e teuteu ko eni ke tau to e totongi e 27 miliona p ko e ta'u fakapa'anga hoko maí, 'e to e t mo ia 'e he kakaí. Ko e me'a ia 'oku hoha'a mai ai ki aí.

Lord Nuku: Sea, ko u kole p ki he Pal mia ke ne tali mo fakataha mai ai p . Ko hai ko na'a ne hanga 'o fai e maumau ko ení, ke ne tali mai ai p .

'Eiki Pal mia: 'Ofa mai 'o ki'i ta'ofi hifo mu'a.

Lord Nuku: Koe'uhí ko e fehu'i ko , muimui atu ai p 'eku fehu'í, he 'oku ke tali e fehu'i ko pea 'oku 'uhingá p ia.

Sea K miti Kakato: Tali, tali mai p ke 'osi e fiema'u'a 16 kae toki hoko mai 'a e tali e fiema'u 'a 16...

Lord Nuku: M 1 Sea.

'Eiki Pal mia: Pea ko e taha e 'uluaki toko 5 ko ení, ko e *City Assets*, falekoloa ko eni 'o Sevelé. 'Oku 'ikai ke nau fie fakamo'oni nautolu ki he aleapaú. 'Oku 'i ai e aleapau pea kuo 'osi fakamo'oni e kautaha 'e 4, kautaha eni ia 'oku 'ikai ke nau loto nautolu ke nau fakamo'oni ki ai.

Lord Nuku: Sea, k taki p 'Eiki Sea.

'Eiki Pal mia: Ko 'eku feinga eni ke u tali atu e me'a ko ení.

Lord Nuku: Ko 'eku kole atú Sea he koe'uhí na'e 'osi fai e feme'a'aki he me'a ko ení ke tau hanga 'o fakahingoa ha taha 'i Fale ni, 'oku 'ikai ke nau 'i Fale ni.

Sea K miti Kakato: Pal mia, me'a mai p he 'ai p ko A p ko B.

Lord Nuku: Ko e talamai p , *City Asset*. Ka ko e 'ai hingoá Sea ko u kole atu mu'a na'e 'osi tali 'e he Falé ke 'oua 'e fai e feme'a'aki ko iá.

'Eiki Pal mia: 'Oatu, fakamolemole Sea.

Sea K miti Kakato: M 1 Pal mia.

'Eiki Pal mia: Kae 'ai p *City Asset*. Anga f f 'etau feinga'i e me'a ko ení 'ikai ke fie fakamo'oni ia kalo ia mei he me'a ko ení. Ko e *issue* ia 'e taha ke mou toki talanoa moutolu ki ai. Ka, tau 'osi t 'e he kakai e fonuá 'a e fo'i 20 miliona. Ko e silini ko 'oku totongi mai 'e he kautaha ko ení, 'e he fo'i 5 ko ení, 1 mo e poini miliona p . 'A ia ko e 5 mo e poini ia, ko e totongi ia 'e he kakaí. Kae 'eke tau ki he Minisit m 1 l , ko ia 'oku ne 'ilo lelei e me'a ko ení. 'E anga f f , ko e fehu'í, 'e anga f f hono feinga'i mai ke t 'a e fu'u mo'ua ko ení, fu'u 42 miliona ko ení. Mahalo ko e me'a ia 'oku hoha'a mai ki ai e, ka 'oku ha'iha'i kitautolu ha'iha'i fakataha mo si'i ngaahi kautaha ko ení 'i he alea na'e fai kimu'a 'e he Pule'anga atu kimu'a 'ikai ko e Pule'angá 'o Tu'ivakan . Ko e Pule'anga ko ia kimu'á ko nautolu na'a nau fokotu'utu'u e n ko ení.

Sea K miti Kakato: Pal mia, Pal mia kuo 'osi e taimí.

'Eiki Pal mia: M 1 .

Sea K miti Kakato: Kae me'a mai e Hou'eiki Fika 1 'o Vava'ú.

Lord Tu'i fitu: M l 'aupito Sea. Ki'i miniti 'e taha ko ení, 'ikai ke u fakahoha'a au ia ki he 'Eiki Pal miá. Ko 'eku tokoni p 'aku ki he Fakafofongá ke fakamahu'inga, mahu'inga m lie 'ene me'á. Na'e 'ikai ke kau hono v henga Filí 'o'ona 'i he me'a ko eni 'oku fihia ai 'a Tonga ni hono t 'o e ngaahi tukuhau ko eni, 'o e totongi 'o e ngaahi mo'ua ko eni ki he kakai e *owner*, 'oku 'uhinga peh Fakafofongá. Fiema'u 'e he Fakafofongá ia ke tanu e ngaahi hala ia hono v hengá he na'e 'ikai ke kau hono v hengá 'o'ona ia e ' me'a na'e palopalema 'i Tonga ní. 'Oku 'uhinga peh Fakafofongá. M l Sea.

Sea K miti Kakato: M l , Hou'eiki tau m l l ai.

(Na'e m l l heni 'a e Fale)

<001>

Taimi: 1925-1930

S tini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea 'o e K miti Kakató. (Veivosa *Light of Life* Taka)

Sea K miti Kakato: Tapu pea mo e 'Eiki Pal mia fakatapu kau Hou'eiki N pele 'o e fonuá. Tapu atu ki he Hou'eiki Minisit 'o e Kapinetí kae peh foki kau Fakafofonga 'a e Kakaí. Hou'eiki m l e kei fakalaum lie lelei 'a langi tau ma'u ai ha m lohi mo ha fiefia ke fakahoko hotau fatongiá. Tau hoko atu p ki he'etau 'asenitá. Hou'eiki ko 'etau Fakamatala Patiseti pea mo 'etau lao. Ko e kongá ia 'oku tau lave aí kae me'a mai mu'a 'a e 'Eiki Minisit 'oku ne fiema'u hili ko iá pea toki me'a mai 'a Tongatapu nima.

Tali Pule'anga ki he hoha'a Vava'u 16 he t n kakai hono v henga

'Eiki Minisit Pa'anga: Tapu pea mo e 'Eiki Sea K mití pea u kole ke u h fanga atu p he fakatapu kakato 'oku kamata 'akí Sea. 'Eiki Sea ko e kole p ke u ki'i tokoni atu p ki he fakama'ala'ala p 'a e hoha'a na'e fai mai mei he fika 16 fel ve'i mei he kongá ko eni 'o tukuaki'i 'oku peh 'oku kaunoa 'a e vahefonua Vava'ú hono totongi ko eni e ngaahi *interest* ko ení Sea.

Ko u lotu p ke fakam hino'i ko e ng ue 'a e Pule'angá 'oku fakalukufua. Ko e taimi ko 'oku t naki ai ko tukuhaí kapau te tau hanga 'o fakafuofua'i 'a e lahi ko pa'anga tukuhau t naki ko e lahi tahá ko e p seti 'e 90 t naki p 'i Tonga 'Eiki ni. Ko e ki'i kongá ko 'oku t naki mai ko pea mei he ngaahi 'otu motú 'oku fu'u si'isi'i 'aupito ia. Ka 'i he taimi ko 'o e patiseti fakamolé ki he ngaahi ng ue ko 'a e Pule'angá 'oku lahi p 'a Tongatapu ni. Ka ko e ' nasi ko 'oku 'oange ma'a e ngaahi vahefonua kehé 'o hang kamata p mei Tokelau pea mo Vava'u lahi, Ha'apai Veu pea peh ki he Funga Fonuá. Kapau te tau 'oange 'o fakatatau p ki he silini ko 'oku t naki mei aí Sea 'ikai ke lava ha langa fakalalakaka ia 'i he ngaahi vahefonua ko ení. Pea 'oku tatau p 'eni ia pea mo e ngaahi s vesí kehe 'a 'oku fakahoko he ngaahi poate hang ko e 'uhila. Ko u tui 'oku mou fa'a me'a p ki he fa'a fakamatala 'oku 'omai mei he Poate 'Uhilá ko e totongi 'uhila ko 'a e fanga ki'i vahefonua ko ení 'oku tokoni'i p ia mei Tonga 'Eiki ni ka nau ng ue'aki p *tariff* tatau p . 'Uhi ko e fakam hino p 'oku, ke fai he kongá ko iá 'Eiki Sea.

Ka ko e 'uhingá na'e lave foki ki he n ko eni 'Eiki Sea 'oku 'i he peesi 88 ia mo e 89 'o e Fakamatala Patiseti. 'Oku 'omai fakaiiki p ia ai 'a e lahi ko eni 'o e ngaahi n ko eni pea mo e ngaahi kautaha ko eni 'a e lahi 'a e amount 'oku nau, na'a nau n pea mo e lahi e silini kuo nau totongi mai mo e lahi e silini 'oku kei toe. Pea hang ko 'eku lave p 'aneefiafi 'oku fai p f ng ue'aki ia mo e ngaahi kautaha ko eni. Ne 'i ai e ' faingata'a 'oku 'ikai ke lava 'o totongi kakato mai ka 'oku tui 'a e Pule'anga ia Sea 'oku hang p ko e taumu'a ng ue 'oku ng ue'aki ko he 'e Pule'anga Siainá ko e win win situation. Kuo pau p ke tau tokoni'i 'a e langa fakalalakalaka ko eni 'e he Pule'angá pea ko u tui 'oku hoko ia ko e teuteu ki hotau fonua ni.

Ka u foki mai mu'a 'Eiki Sea ki he 'esit metí. 'Eiki Sea ko u ng ue'aki 'aneefiafi ko e fakamatala fakalukufua ia ki he tu'unga faka'ekon mika palani ng ue fokotu'utu'u ng ue ko e ngaahi kaveinga ng ue 'oku feinga 'a e Pule'anga ke fakamamafa'i ki he ta'u fakapa'anga 2017/18. Na'a ku lave ki he fakaiiki mo e lahi e pa'anga 'oku fokotu'utu'u 'e he Pule'anga ke t naki mai 'o tatau p fakalotofonua pea mo e ngaahi tokoni ki hotau ngaahi hoa f ng ue'aki mei tu'apule'anga. Na'a ku lave ki he ngaahi project lalahi 'oku teu ke fakahoko 'i he ta'u fakapa'anga hokó 'i he tokoni mai hotau ngaahi hoa ng ue 'Eiki Sea. Ko e patiseti fakaiiki kuo 'osi 'i he Fale ni p 'Eiki Sea.

Ko e, kuo 'osi fakah mai ki he Fale ni 'Eiki Sea 'a e palani ng ue 'a e ngaahi potung ue taki taha. Ko 'enau kaveinga ng ue ia 'oku nau faka'amu ke lava 'o fakahoko 'i he ta'u fakapa'anga 17/18 pea 'oku ui p ia ko e corporate plan. Ko e palani ko eni 'Eiki Sea 'oku fatu ia 'o fakatatau 'i he mafai ko ...

<002>

Taimi: 1930-1935

'Eiki Minisit Pa'anga: 'o e Laó 'oku 'oange ki he Minisit pea mo e Potung ue ko iá 'a e ngaahi tefito'i fatongia ke nau fakahoko ma'a e fonuá pea mo e kakai. 'I he taimi tatau p 'Eiki Sea 'oku hanga 'e he palani ko eni 'o fakahoko e Palani Ng ue ko eni ki he palani fakalukufua ko 'a e Pule'angá, 'a na'a ku lave ki ai 'i he TSDf 2, pe ko e Palani Langa Fakalalakalaka Fika 2 'a e Pule'anga Tongá mei he 2015 ki he 2025. Ko e palani ko eni 'oku ne fakafehokotaki 'a e 'u ng ue ko 'oku fakahoko he Pule'angá ki he ngaahi taumu'a langa fakalalakalaka fakalukufua fakam mani lahi. Ko e fakaiiki na'a ku 'osi lave ki ai 'Eiki Sea. Ko e Hou'eiki Minisit kuo 'osi fakah mai he Hou'eiki Minisit 'enau ngaahi L pooti Fakata'u, 'a ia ko e l pooti ia 'o e ola 'o e ng ue na'e fakahoko 'i he ta'u fakapa'anga 15/16.

Ko e Fakamatala Patiseti ko eni, kuo 'osi fakah mai he Pule'angá 'a e Fakamatala Pa'anga Fakata'u 'a e fonuá ki he 15/16 ke mea'i 'e he Falé pea mo e kakai 'o e fonuá, 'a e tu'unga fakapa'anga 'oku 'i ai 'a e fonuá ki he 'aho faka'osi 'o Sune 2016 pea 'oku ou lave'i pe 'Eiki Sea 'oku 'osi t pile'i mai 'e toki alea'i ha taimi kehe ange. Ka ko e tu'u ko 'a e fokotu'utu'u ng ue ko eni ki he 2017/18, 17/18, kuo u 'osi lave au ki he ngaahi kongá lalahi ko mo e faka'amu 'a e Pule'angá mo e ngaahi kaveinga ng ue 'oku fiema'u ke fakahoko ki he lelei fakalukufua 'a e fonuá 'o fakatatau ki he ngaahi palani ko eni kuo fokotu'utu'u. Kuo 'omai foki mo e Corporate Plan 'Eiki Sea kuo u tui, ka ai ha hoha'a ia ha M mipa mei he Fale ni ki ha Potung ue, ko e fatongia ia ko iá 'Eiki Sea 'oku tuku ia 'e au ki he Minisit ko 'a'ana e Potung ue

ko iá, ke me'a hake ki 'olunga 'o fakamatala'i atu 'ene Palani Ng ue ki he 17/18, mo e 'uhinga e silini kuo 'oatu mo e ngaahi polokalama ke fakahokó.

Ko hoku fatongia p 'o'oku ia Sea ko hono fakam 'opo'opo 'a e ngaahi fiema'u 'a e Potung ué 'o fokotu'utu' fakatatau ki he palani ng ue 'oku 'omaf 'o fakafehoanaki mo e palani fakalukufuá. Ko e fatongia ia e motu'a ni. Ka ko e 'inasi ko 'oku 'oange ki aí 'e fakatatau p ia ki he ivi fakapa'anga 'a e fonuá 'oku nau lava 'o t naki ' 'i he ngaahi tukupau kuo fokotu'utu' mai ke lava 'o fakahoko 'i he 2017/18.

Na'e ai foki e hoha'a 'Eiki Sea ki he peh ki he tukupau ko eni ki he pa'anga fetongi pa'angá 'oku ui ko e tukupau ko ení ko e 'uhingá ke *host* e Sipotí. 'Eiki Sea ko u faka'amu pe ke fakatonotonu heni ko e tukupau ia ko ení, 'io ka ko e fo'i Laó 'iate ia pe ia ko e fo'i Lao p ia na'e ki he fetongi pa'angá. Neongo ko e taumu'a mo e 'uhinga e Pule'angá ko e 'ai ke tokoni ki hono fakapa'anga ko 'o e Sipotí. Pea 'oku kei hoko atu pe ia. Kei laum lie lelei pe fo'i Lao ia ko iá, pea hoko atu p hono fakahokó 'o'ona ia ke tokoni ki he fakalalakaka mo fakatupulekina 'a e sipotí 'i hotau fonua ni.

'Eiki Sea, ko e fakam 'opo'opo faka'osi leva

Lord Tu'iha'angana: Sea, ke u ki'i fehu'i ai leva ki he poini ko iá k taki, ki he Minisit .

Sea K miti Kakato: Tali e fehu'í?

Tokanga ki ha fe'ilongaki mo e ngaahi pangike fekau'aki mo e tukupau levi

Lord Tu'iha'angana: Tapu mo e Feitu'u na. 'Ikai ko e Minisit ko e fehu'i pe 'a'aku ko e me'a mahu'inga ena ia 'oku ke me'a ki aí, fekau'aki mo e Lao ko ki he T naki Pa'angá, pe ko e levi ko na'e ... mahino foki ko e Lao ko ení ko e to'o mei he ngaahi pangik , mei he tupu ko ngaahi pangik he fetongi pa'angá, pea na'e fai hono ... mahino pe foki na'a mou talanoa'i mo e ngaahi pangik 'a e taumu'a 'o e to'o mai e silini ko eni mei a nautolú ke t naki ki he sipotí. Ka 'oku mahino p ia, ka 'oku mahino pe te mou to e talanoa pe mo e pangik kapau kuo liliu e taumu'á pe 'oku nau loto ki aí. Kuo u tui pe au mahalo te mou to e hoko atu pe ... he 'oku pau p te mou to e femahino'aki mo e ngaahi pangik , ko eni kuo fakapekia e Sipotí ka 'oku mau ... ka mahalo te nau loto pe nautolu ka 'oku te'eki ke h mai mei ho'omou fakamatala na'e mei 'osi eni e m hina e tu'utu'uni e Pule'angá ia ke kaniseli e Sipotí, kuo fai ha ... kuo mou toka'i atu e ngaahi pangik , ke mou talanoa hangehang 'e kaniseli e Sipotí ia he ko nautolu 'oku to'o mai mei aí, pea 'oku pau ke nau loto ki he lao ko iá kae hoko atú. M l Minisit .

Sea K miti Kakato: M l .

Kei hokohoko atu pe tanaki levi ke fakalalakaka e sipoti

'Eiki Minisit Pa'anga: M l 'Eiki Sea. Pea 'oku fakam l atu heni ki he Hou'eiki N pele he tokanga mavahe ko ia 'oku fai ki he Lao ko ení 'Eiki Sea. 'Eiki Sea hang ko 'eku fakahoha'a ko na'e faá, ko e *Foreign Exchange Levy* fakalea faka-Pilit niá ia, pe ko e Lao ki he

Fakafetongi 'aki Pa'angá. Ko e fo'i Lao ko ení Sea na'e fakataumu'a ko e 'uhingá ko e Sipotí. Ko e fetalanoa'aki ko na'e fai mo e ngaahi pangik ...

<003>

Taimi: 1935-1940

Eiki Minisit Pa'anga: Na'e 'osi mahino 'aupito p'ia ko hono fakataumu'a ki hono *host* 'o e S poti. Ko e fakataumu'a pea ko e faka'amu p'ia, na'e 'ikai ko e lao ia. Ko e 'uhinga 'o e lao ia ko e t naki 'a e founa, ko e founa ke t naki ai ha silini ke fai 'aki 'a e ng ue ko ia. Ko e taumu'a leva he taimi ni 'oku liliu p'ia. 'Oku fiema'u ha silini ke fakalalakaka 'aki 'a e S poti he fonua ko eni. Pea ko e me'a fakafiefia ia 'Eiki Sea. 'Oku 'i ai ha fo'i lao mavahe na'e fokotu'u 'o makatu'unga ke t naki mai ai ha pa'anga pea faka'ilonga'i mavahe ke ng ue'aki ki hono fakalalakaka 'o e S poti.

Na'e 'i ai foki mo e fakatonutonu 'Eiki Sea, na'e fakah mai 'e he Pule'anga he kongá ki mu'a 'o e ta'u ni, fel ve'i mo e pa'anga mohe mo e pa'anga ko eni he feliuliuaki ko eni 'o e pa'anga mohe. Ko e pa'anga ko eni 'oku fakafuofua ki he 29miliona, pea na'e kole ai ke fakatonutonu 'a e Lao ko ki he Pangik Pulé, ke fakangofua pea faka'at 'a e Pule'anga ke nau kole 'a e pa'anga ko eni ki ha fa'ahinga taumu'a ng ue 'oku fiema'u ke tokoni 'a e Pule'anga ki ai. Ko u manatu p'ia, 'i he 'aho ko ia 'i he'eku malanga, na'a ku peh . 'E lava p'io peh 'o ka fiema'u 'e he Pule'anga 'a e silini ko eni ki fa'ahinga langa fakalalakaka p'io ke langa hake mo hono fakalalakaka 'o e S poti, 'e lava ke kole ki ai 'e he Pule'anga. Na'e kole 'a e Pangik ke tuku 'a e pa'anga 'e 10 miliona ke tokoni ki hono malu'i 'o e ngaahi ng ue fakapangik . Ko e silini ko eni 'Eiki Sea, na'e 'ikai ke fie ala ki ai 'a e Patiseti ko eni 2017/18. 'Oku kei 'i he Pangik Pule p'ia ke malu'i 'aki 'a e fa'unga mo e tu'unga fakapa'anga ko 'o e fonua ke mahino 'oku m lohi mo kaukaua telia na'a 'i ai ha uesia 'a e 'u me'a fakapa'anga 'a e fonua 'i he kaha'u.

Ka 'i he 'ene fakalukufua 'Eiki Sea, 'a ia ko e lao eni ki he fetongi pa'anga 'okukei hokohoko atu p' . 'Oku kei kongá'i seniti p' ki he pa'anga 'e 1. Ko e fatongia p'ia 'o e pangik ke nau fakahoko 'a e tanaki pa'anga ko eni, ka 'oku 'ikai ko ha t naki eni ia mei he kakai ke hilifaki atu ki honua uma. 'Oku to'o p'ia 'i he vaha'a ko 'o e tupu ko 'o e ng ue fakapangik 'i he vaha'a ko ia p' ko e *spread*.

Ko hono fakalukufua 'Eiki Sea. 'Oku 'i ai 'a e ki'i fakatonutonu 'oku hoha'a ki ai ha ni'ihí. Pea ko u tui 'Eiki Sea, ko e fakalukufua ko 'o e fakatonutonu hang ko ia 'oku 'oatu p' 'a e ngaahi tohi tatau ki he Hou'eiki M mipa. 'Oku 'i ai 'a e fanga ki'i fakatonutonu ko eni mo ha ngaahi t pile fel lave'i mo ia 'Eiki Sea.

Ka ki hono fakalukufua 'Eiki Sea, ko e kakano pea mo e uho ko 'o e 'Esitimetí mo e lahi 'o e pa'anga 'oku 'omai 'i he fokotu'utu'u ko eni 'o e efiáfi ni. 'Oku tonu haohaoa ia. Ko e lahi ia 'o e pa'anga 'oku peh 'e he Pule'anga fakatatau ki hono ivi fakapa'anga, ke kole ki he Fale 'eiki ni ke nau fakangofua ke fai 'aki 'a e ngaahi fatongia 'o e Pule'anga 'i he 2017/18. 'I he taimi tatau p' , 'oku 'omai ai p' heni mo e ngaahi fokotu'utu'u 'a e Pule'anga ki he ngaahi founa kehe, ke hilifaki 'a e ngaahi tukuha ko e 'uhingá ke poupu'i pea mo teke 'a e mo'uilelei pea mo hono

malu'i 'o e kakai mei he ngaahi mahaki ko 'oku 'ikai pipihi 'aki hono hiki hake 'a e tukuhau 'eikisia ki he tapaká, me'akai melie mo e ngaahi me'a peh 'Eiki Sea.

Pal mesi Pule'anga fai honau lelei taha ke langa e sipoti

Ko ia ko u ongo'i p 'Eiki Sea, kuo ngali kuo napangapangam lie ho Falé 'eiki 'i he efiafi ni. Pea ko u kole atu 'Eiki Sea, ke laum lie p 'a e Hou'eiki, kae 'uma' 'a e Fale 'eiki ni, mou laum lie lelei ka tau fokotu'u atu mu'a ke tau tali 'a e *Statement*, Fakamatala Patiseti 'oku fokotu'u mai he efiafi ni pea mo e Patiseti 'a e Pule'anga fakalukufua ki he 2017/18, kae hoko atu hotau fatongia, he ko u 'ilo p 'Eiki Sea, 'oku lahi 'a e ngaahi ngafa fatongia 'o e uike, pea 'oku hanga mai pea 'oku ou tui kuo napangapanga m lie 'a e ngaahi tuliki mo e ngaahi hoha'a kuo mahino mo e Sipoti. Ka ko e pal mesi 'a e Pule'anga ke fai honau fatongia mo honau lelei taha ke paotoloaki 'a e langa fakalalakaka 'o e S poti. 'Oku 'ikai tuku ia 'Eiki Sea, kuo 'osi vahe'i 'e he Pule'anga 'a e pa'anga mavahe ki ai ke fakahoko 'a e ngaahi ng ue ko eni. Pea 'oku tau tui, mahalo ko e Sipoti ko eni 'i he 2019, fakahoko mai kiate au 'e he Minisit Lao, kuo 'osi kole mai 'a Tahiti p ko e f fua. Nau 'osi 'omai 'enautolu 'enau fokotu'utu'u ki hono *host* 'o e S poti. Ka foki mai 'etau kau sipoti 'i he 2019 mahalo ko e m tali lahi taha ia 'e a'usia 'e he fonua ko eni, ko e 'uhingá kuo tau hanga 'o teuteu'i 'a e ngaahi me'a ng ue, pea tau hanga 'o fakaivia 'a e ngaahi sino sipoti, ke nau....

<004>

Taimi: 1940-1945

'Eiki Minisit Pa'anga: ...teuteu 'etau lelei taha, 'o 'ikai ke ngata p 'i Tonga ni fakalotofonua kae kau mai mo muli ke tau ma'u ha ola fakafiefia pea tau polepole kotoa p ai. Ko ia 'oku ou fakam l atu 'Eiki Sea kae 'uma' 'a e Hou'eiki 'i he faingam lie kuo 'omai ki he motu'a ni ke ne toutou fa'a fakahoha'asi 'a e Fale 'Eiki ni 'i he 'aho ni kakato.

'Eiki Sea kuo 'osi hoku ki'i ivi hono fakamalanga'i 'a e kau ng ue, 'oku ou kole atu 'Eiki Sea mou laum lie lelei pea mo u tukuangé hotau vaka ka tau folau he ko e tahi mo e Taulanga Puatalefusi 'oku tu'u ta'alo mai ka tau ki he k toanga'i 'o e fuakava pea mo e lotu. 'Ofa lahi atu kia koe 'Eiki Sea kae 'uma' 'a e Fale 'Eiki ni, m l 'a e ma'u faingam lie.

Sea K miti Kakato: M l Hou'eiki, 'e 'oange p ha ki'i faingam lie 'a Tongatapu 5, kae lava ke p loti.

Dr. 'Aisake Eke: Tapu mo e 'Eiki Sea pea peh ki he Hou'eiki K miti Kakato. Sea 'uluakí p fakam l 'aupito p ki he Minisit Pa'anga, m l 'a e ng ue lahi, 'omai 'a e ng ue ko ia koe'uhi ko e ...ke fai 'aki 'etau ng ue 'i he 'aho ni, pea 'oku 'i ai 'a e fakam l lahi ki he'ene kau ng ue m l 'aupito 'a e ng ue Sea.

Fakamahino ne 'osi fai pe ng ue ki he ongo kautaha taautaha no mei Siaina

Sea te u ki'i afe ki he n ko 'a Siaina ka u toki foki mai ke u ki'i lave vave p ...Na'e ki'i 'eke mai foki 'o peh 'e he Pal mia 'i he n ko eni ko 'a e ongo kautaha 'e ua 'oku te'eki ai ke totongi. Mea'i p 'e he Pal mia 'i he 2015 na'e fai 'emau fakataha pea mo e ngaahi kautaha ko

eni, na'e 'osi teuteu foki 'a e Pule'anga 'o peh ke fai mo hoko atu 'a e me'a fakalao, na'e me'a 'a e Pal mia ke ki'i tatali ke ki'i fai ha sio ki he kau tama ko eni. 'A ia ko ene faka'atu'i p , k na'e 'osi fai 'a e ng ue mai ia na'e 'osi a'u mai 'a e ... hang ko e ongo kautaha ko na'e fai 'a e feme'a 'aki 'anenai, ne nau 'osi teuteu p nautolu ia ki he 'omai 'a e silini, he na'e 'ai foki ko e fokotu'utu'u ko 'i he ng ue 'io na'e 'osi 'ai 'a e ' pa'anga taimi ko eni ko 'oku totongi ai p 'a e tupu, te'eki ke totongi ko sino'i pa'anga, na'e 'i ai 'a e pangik 'a e...'oku ui ko e *escrow account*, pea tuku ki ai ke nau t t naki mai ki ai, pea na'e 'osi loto 'a e kautaha ia ko eni ke na ng ue mai ki ai. 'Ai p 'e au he na'e 'osi 'i ai 'a e fakalaka mai 'a e ng ue ai, k 'oku 'ikai ke 'ilo ko e h 'a e tu'unga 'i he taimi ni, k ko 'eku 'ai p 'e au koe'uhí ke mahino kuo fai p 'a e feng ue'aki mo nautolu 'i he ng ue ko ia Sea 'oku 'ikai ke tu'u 'aupito Sea.

Sea ko e lave ki he 'Esitimetri hang ko 'eku lau fakam l 'a e ng ue, ko e tu'u ko ...fakam l ki he 'Eiki Minisit , ko e tu'u ko 'a e ta'u 'e tolu k hoko ko e sio atú hang 'oku tafitonga mai 'a e langi, na'e fu'u tafitonga 'aupito ko e to'o 'a e sipoti hang 'oku to e ki'i 'ao'aofia, k na'e k ko 'ene tu'u ki he kaha'u, fakam l 'aupito ko Tonga 'i he tu'u ki he ta'u kaha'u ki he me'a 'oku ne 'omai, ko e pa'anga mohe ia ko 'i muli, fe'unga. Pa'anga 'i he e ngaahi pangik , lahi, tu'unga fakapa'anga 'a e Pule'anga 'oku faingam lie. Ko e lahi 'a e ' me'a ia 'oku lahi 'a e pa'anga mo e me'a, k ko e to e eni hotau ivi ng ue. 'Oku ou tui ko e me'a lahi ia ko 'oku tau sio ngaahi pisinisi mo e ngaahi ' me'a ko ia, ki he'etau teuteu he 'oku lahi 'a e pa'anga, lahi 'a e teu ia mo e tokonaki, ko e toe eni ia ke tau ng ue'i koe'uhí ko e pa'anga mo e ngaahi faingam lie ko 'oku 'omai. Hang ko e lau ko 'a e himi 'Eiki Sea, 'osi, tama Tonga tu'u 'o ng ue ho koloa, 'osi 'omai 'a e koloa ia ko e toe eni 'a e tu'u hake, tau me'a hake 'o fai 'a e ng ue. Pea ko na'e mei 'osi 'a e sipoti ke tau tu'u hake, ko eni 'oku tau to e ta'utu p , kae kehe ka ko e tu'u ki he kaha'ú 'oku tau fiefia hang ko e mape mo e me'a 'oku 'omai 'e he Minisit Pa'anga, 'oku sai 'aupito, Tonga ia te tau to e fakalalalaka ange ki he kaha'u Sea.

Mahino pe ki he motu'a ni ko e tu'u ko 'Esitimetri 'oku 'omai ko eni 'oku mahino 'oku ...'i he pa'anga p ko 'a e Pule'anga, pea mo 'etau pa'anga ko 'i he pa'anga ko he *Budget support* , 'oku mahino 'oku 'ova 'aki 'a e me'a 'oku fakalahi 'aki 'a e 52 miliona 'a e ta'u fakapa'anga ko eni ka hoko 'i he ta'u lolotonga. Ka ko e me'a p 'oku sai sio hifo ki ai ko e palanisi ko pa'anga e ng ue mahino 'oku kei lahi p ... 'oku palanisi 'omai mo e ki'i hulu, 'a ia ko e fokotu'utu'u ko 'a e Minisit Pa'anga 'i he ...ki he ta'u kaha'u ia 'a ia 'oku 'i ai 'a e hulu 'i ai 'a e *surplus* ia 'aki 'a e .6 'a ia ko 6 kilu, 'a ia 'oku mahino 'oku lahi p 'a e pa'anga h mai 'oku ne fakafuofua ko ke lava. He ko u tui ko e me'a mahu'inga ia na'e fai 'a e sio ki ai p 'oku ...na'e 'i ai 'a e hoha'a na'e peh lau 'a e sipoti 'e peh te tau n , 'ikai, 'oku 'asi mai 'a e fika ia 'oku 'osi angé 'oku tau tu'u p .

Tokanga ki he hiki 48.4 'a e pa'anga t naki tukuhau

Ka ko e me'a ko ki he tafa'aki pa'anga Sea, 'alu ko 52 ko eni ko e lahi taha ia heni ko e 48.4, ko e hiki ia 'a e pa'anga ko eni he t naki 'a e pa'anga tukuhau. Mahalo sai p ki he 'Eiki Minisit ke ne toki me'a p he'ene lele ko he lolotonga 'o e ta'u, ko e fu'u hiki lahi eni ia, 'a ia ko e 20 miliona ia 'oku ha'u pea mei he tute, pea ko e 20 miliona 'oku ha'u mei he hiki ko eni 'o e Tute 'Ekisia, mahalo ko e ki'i me'a p ko eni ke to e fai ha to e ki'i sio ki ai, he hang 'oku to e ki'i to ki 'olunga, ka 'oku mahalo 'e lava p 'i he lele 'a e fononga 'a e ta'u 'e lava p 'o sio ki he anga 'a e tafe mai mo e 'alu atu, koe'uhi ka ko e lahi taha ia ko 52 ko eni ko e 48 'oku ha'u ia mei he

tukuhau. 'A ia 'oku ou tui ko e me'a lahi p ia 'oku ha'u mei ai, pea mei he me'a ko eni, 'oku 'i ai p ki'i ha'u mahalo ko e ki'i me'a p 'e taha 'oku ou fakatokanga'i koe'uhí ko e hiki ko eni 'i he ...

Tokanga ki he hiki 3.9 miliona pa'anga tukuhau v henga

'oku 'i ai 'a e hiki 'i he tukuhau h mai, 'a ia ko e 3.9 miliona, mahino p foki na'e me'a 'oku ha'u 'a e fokotu'utu'u ko eni 'a e fokotu'utu'u ke fai 'etau hiki v henga ...

<005>

Taimi: 1945-1950

Dr. 'Aisake Eke : ... he ko e 'uhingá foki eni ia, Sea, 'a e hiki ko mei he 7,400 ki he 10,000, 'oku ou tui 'oku sai ia, fiefia e taha kotoa, ko e ki'i hiki foki ia. Ka ko e hiki foki ko iá, meimei ko e 260 p 'e ma'u ia 'e toko taha ko iá, he fo'i hiki ko iá. 'A ia 'oku mei lele p ia, 'o toki a'u foki ki he 70,000 ho'o v hengá, toki 'ova aí, pea ke toki vahe leva. He 'oku meimei holo k toa, meimei p seti e 3 p 'a e 'alu ia 'a e v hengá, 'o a'u ki he 70,000. Peh ko e *effective rate* ko tukuhau 'oku p seti p e 15, 'a ia ko e to'o e me'á, sai p ko Tonga ni p ia, p seti si'isi'i p ia. Ka ko e vaha'a ko 'o e hiki ko mei he 10,000 ki he 60,000, ko e 260 'oku ma'u 'e he tokotaha ai. Ka ko e me'a p na'e ki'i fai e tokanga ki aí, sai p toki me'a 'a e Minisit ki ai, ki he fiká 'a e hiki ko eni, neongo 'ene t lalo. Ko e kau ng ue faka-Pule'angá ia, ko e v henga p e Hou'eiki Minisit , 'oku 'i 'olunga he 70,000 ki 'olunga. Ko e toengá ia 'oku 'i loto p ia 'i lalo. He ko e anga mai ko 'a e lele mai 'a e v henga ia ko 'a tu'á, mei he ngaahi pisinisi mei tu'á, toki kamata ia he 15/16 e toki mavahe mai meimei 9, laka e Pule'angá ia 'i he *private sector*. Ko 'eku 'ai p 'e au koe'uhí ko e fo'i liliu ko ení, hang kiate au koe'uhí, 'oku holoki foki. He anga ko hono ha'ú, ka ko e hiki lahí p 'i he tukuhau ko eni 'a e tute, pea peh ki he 'Ekisia.

Ko e ki'i me'a p 'e taha, Sea, 'oku fakatokanga'i heni, mahalo 'e toki sio ki ai e 'Eiki Minisit mo e Pule'angá. Ko e fo'i liliu ko eni he *PACER*. Koe'uhí foki ko 'Asitelelia mo Nu'usila 'oku ha'u he tuté. 'A ia 'e liliu 'a e fika ia 'o e tuté. 'A ia mahalo te tau holomui 'o ha'u he *excise* ko 'atautolu. Mahalo ko e fo'i liliu ko iá, 'oku 'ikai ke u 'ilo 'e au pe 'e kamata 'af eni. He 'oku ou 'ilo p kuo 'osi *sign* ka 'oku 'ikai ke 'iló, koe'uhí p ko 'ene to e liliu 'a e me'á, mo e to e 'i ai p mo e Lao 'e to e ha'u. 'A ia 'oku 'i ai e fanga ki'i me'a ke fakatokanga'i p koe'uhí te ne toe. Ka 'oku tau 'amanaki p tautolu 'e to e ha'u p fika ko 'o ha'u ki h . 'Ikai ke to e 'i ai ha fu'u... Ka ko e ki'i me'a ia 'oku ou fakatokanga'i hifo 'i he ... Pea 'oku ou lave'i p foki na'e 'i ai mo e ki'i hoha'a ia 'i he ngaahi pisinisi *local* koe'uhi, na'a 'i ai ha malu'i. Kae mahalo 'e fai p 'e he 'Eiki Minisit ha sio ki ai. Ka ko e taimi ko 'e ha'u ai ko 'a e tuté, ha'u ki lotofonuá, mahalo 'e 'i ai p ha fa'ahinga me'a ke tokanga'i p 'a e ngaahi pisinisi ai. Tukukehe kapau 'oku 'i ai e *PACER* ko eni 'oku 'i ai e kongá ki ai, 'oku 'ikai ke u lave'i 'e au ia ki he tokanga'i ko eni e fanga ki'i kautaha ko eni fakalotofonuá. Kaikhe, ka ko 'eku lave p 'aaku ki ai, mahalo ko e anga ko 'o e tonu ko mo e hiki ko eni 'i he tukuhau v hengá, 'i he hiki ko eni e tukuhau ki he 48, mahalo ko e ki'i hiki lahi ia, 'i he tafa'aki ko iá.

Tokanga ki he hiki e fakamole e Pule'anga

Sea, ko 'eku lave'i hifo ki he fakamolé, mahino p ko e fakamole lah itaha hení, ko e vahé.

Hiki'aki e 11.7. 'A ia 'oku holoki foki e 6.4 miliona ko eni. Pea mo e hiki ko eni 'i he .. ko e hiki ia 'oku lahi, 'a e v hengá. Ka 'oku mahino p , hang ko e me'a 'a e 'Eiki Minisit , 'oku 'i ai 'a e faka'amu ia ke tau tauhi e fika ko eni. Mahino p 'oku hiki hake 'a e monomono 'o 10.8, ko e lahi ia ai, 'oku mahino p , ko e hiki ko eni 'i he'etau tanu halá, 'a ia mahalo na'e hiki ai. Pea mo e 'alu ko eni 'a e *good* mo e s vesi, 'oku toe 'alu 'aki e 8 miliona. 'A ia kuo u sio ki ai, lahi 'aupito, 'oku ou sio ko e Potung ue Mo'uí, mo e me'á, 'oku ki'i lahi. Hiki 'enau fakamolé ai. Pea peh p mo 'etau tukuhaú.

Tokanga hiki lahi Patiseti ngaahi potung ue ni'ihiki ka 'oku 'ikai sai 'enau ng ue fakatatau ki he palani ng ue

Ka ko e taimi ko 'oku ha'u ai ki he Potung ué, Sea. Ko e Potung ue ko 'oku mahino p , ha'u ia ki he Potungaué, mahino ko e Potung ue lahi taha p ko Fale Pa'anga. Ka 'oku mahino p foki ia, hiki'aki e 20... ka 'oku mahino foki e 25 ko eni e Sipoti, 'a e ko 'oku 'ikai ke 'alu he sipoti, mahino .. Ka 'oku hiki foki e Potung ue Mo'uí, 6, hiki mo e Potung ue Ako. Pea 'oku mahino p pea mo e Pil sone, koe'uhí ko 'enau ..... Ka ko e 6.4 ko , Sea. 'A ia 'oku hiki lalahi heni e Potung ue, Akó, Mo'uí, sai p , 'oku mahino ko e me'a ia 'oku mahu'ingá, Takimamata, mo e *MIA*, mo e *Infrastructure*. Ko e poini ko eni 'oku 'ohake ko eni, Sea, peesi ko eni 18. 'Oku ou tui, ko e peesi 18, 'a ia ko e tu'unga faka'ekon mí 'oku sai p . Ko e ha'u e tu'unga pa'anga 'a e Pule'angá, 'oku sai p . Ko e ha'u ko eni ko ki he fu'u m sini, ko e Pule'anga ke ne fai e ng ue, Sea. 'Oku 'i ai e ki'i hoha'a heni. Mou me'a hifo ki he peesi 18, 'a e anga ko é. Manatu'i ko e Patiseti eni, tau 'oatu e pa'anga ki he palani fakahoko pa'anga, palani ng ue. 'Oku ou tui ko e poini eni ia 'oku tonu ke 'i ai e mahu'inga ko ki ai. Peesi 18 faka-Tonga.

Tokanga ki he \$ vahe'i ki he Potung ue Mo'uí & MIA ka 'oku 'ikai sai e faifatongia

Ko e vakai'i ko e ola e ngaahi Potung ue lolotonga, Sea, ko e kovi tahá, mou k taki p kae 'ai p e fo'i leá, 'ikai ke u 'ilo pe ko e h ha fo'i lea, ko e Potungaué Mo'uí, mo e Potung ue ko eni Fakalotofonuá. Ko e vakai'i eni ko e ng ue, 'a ia ko e me'a ko na'a nau faí, na'a nau peh . Vakai'i angé, 'osi ko ho'o vaeua e ta'ú, pe 'oku ma'u ho'o t keti ko na'e 'i ai. Pe 'oku ma'u. Pea kapau 'oku 'ikai ke ma'u, mahino 'oku 'ikai ke sai. Pea 'ikai ngata aí, to e lahi p foki mo e ngaahi me'a ia, 'ohovale pe kuo ha'u e Potung ue ia, 'oku 'ikai ke nau 'ilo'i pe ko f ko e me'a ko na'e lavá. 'Oku 'ikai ke 'ilo ia. Pea 'ikai ngata ai, he fel ve'i. 'A ia 'oku ou fakatokanga'i, ko e poini eni ia 'oku tonu ke fai e tokanga lahi ki ai. He ko e pa'anga eni 'oku tuku atu ki he Potung ué ke ng ue'i. Pea kapau ko e ng ue eni ia 'oku p seti p e 25, tau peh , t ko e peseti ia e 75, 'a ia ko e Potung ue Mo'uí, mo e *MIA*, ko naua 'oku talaí ia 'oku 'ikai ke fu'u sai. T ia he sivi. 'A ia 'oku ou 'ilo ko e *raw mark* eni, 'oku 'ikai ko ha *standardization* eni. 'Ange'ange ia he 'Ofisi Pal miá, pea mo e Potung ue T naki Pa'angá. Pea to e hoko atu ai, ko e tu'o lahi tahá ia, ko e ...

<006>

Taimi: 1950-1955

Dr. 'Aisake Eke: ...Ua, ko e potung ue 'e ua 'oku te sio ai 'oku tau sio heni ko e Potung ue Fale Alea pea mo e 'Ofisi Pal mia, tau 'uluaki sio ki he ongo ua ko eni ko e ongo taki foki eni, k 'oku ou sio ki'i lava e Fale Alea he sivi, ko e 'Ofisi Pal mia ki'i t ki he tafa'aki, kai kehe k ko

'eku fakatokanga p 'a'aku ia heni ko e tu'u ko heni 'oku 'ikai ke 'i ai...ko e potung ue p 'e ua Potung ue ko eni 'Eiki Minisit Ngaahi Leipa mo e Potung ue ko eni *Infrastructure* 'oku 'ikai ke na me'a naua heni 'oku na sai taha, k ko e sai taha foki heni 'oku te'eki ke a'u ia 'o p seti 'e 100 peh ko e 90 ki he 100. Sea ko e mahu'inga e fika ko eni Sea ko e fakahoko fakatonga eni ko 'oatu 'a e pa'anga k ko e anga e fai fatongia.

Ko 'ene tu'u ko eni 'oku mea'i foki he 'Eiki Minisit 'oku 'i ai 'a e founa 'oku tau kamata ke vakai'i 'a e fakahoko ng ue ko 'a e kau ng ue ui ko e *PMS*, k 'oku pau ke fel ve'i fen pasi 'a e fo'i fika ia ko eni mo e fakahoko ng ue 'a e kau ng ue, pea kapau 'e 'osi ange 'oku 'ikai ke 'i ai ha taha 'e p seti 'e 100 'ikai ha taha ia 'e *increment* 'ikai ha'ane *reward*, 'uhinga ko e tu'u 'a e maaka 'oku pehe ni 'oku, 3, 4, 5 'o kapau teke tolu 'oku ke lava kakato p seti 'e 100 fai ho fatongia pea kapau te ke fai 'e koe 'o hulu atu f ki he nima ...toki 'oatu ha'o pa'anga. Ko e tu'u ko 'a e fo'i fakat t ko eni 'oku 'ikai ke 'i ai ha taha ia 'e a'u, ofi hake p he 100, pea ko e poini Sea heni 'a e mahu'inga ko eni 'oku ou tui au Sea 'oku ma'u he Pule'anga ia e tal niti 'oku ou tui, ko e motu'a ni mahu'inga e taki ke ne tatakia eni he ngaahi potung ue, 'oku lave'i p he motu'a ni pe 'oku 'i ai pe ha potung ue...mahu'inga e *leadership* heni. Minisit mo e *CEO* teke'i e ng ue, ko u falala au 'oku ma'u p he Tonga ia 'a e taukei mo e loto ki ai, pea mo e fai e ng ue ko e to'e eni ia ko hai 'oku angi mei taumu'a Sea.

Mahu'inga hono palani'i e ng ue pea muimui'i e palani ng ue

Pea kamata p mei he 'Ofisi Pal mia tatakia e angi mei taumu'a, kapau te mou me'a hifo ki he'etau Patiseti 'oku vahevahe ko eni e 17/18 ki'i me'a atu ki ai Sea peesi 19 'oku 'i ai 'a e ngaahi potung ue hena 'oku kulokula, 'a ia ko e ngaahi potung ue ia na'e 'ikai p ke taau 'enau ngaahi me'a 'a nautolu na'a nau 'omai ta'efakafiem lie, ke mou ki'i hifo sio ki ai ko e 'Atita, 'Ofisi Pal mia ai p pea mo e Potung ue 'Atita mo e Polisi mo e Potung ue Ako mo e *MIA*, te'eki foki ke 'omai ha palani fokotu'utu'ng ue ia 'a e Potung ue ko eni Fakalotofonua k 'oku ou fakam l lahi ki he 'Eiki Pal mia koe'uh 'oku ma'u mai 'ene palani 'anenai.

Tapou ke 'atita'i fakahoko ng ue ngaahi potung ue Pule'anga fakatatau ki he'ene palani ng ue

K 'oku ou tui ko e me'a eni ia fai 'etau kole 'oku ou tui 'oku tonu ke tau pou pou k toa ki ai, ke feinga'i ke ...'oku ou tui 'oku ma'u p 'e he kau ng ue ia, ke tau teke'i e tafa'aki ko eni, ko e p seti eni ia 'e 80 'etau ng ue ko hono feinga'i ke fakahoko he ko 'ene sai ko 'a e m sini 'a e Pule'anga 'oatu mo e silini ko eni, 'oatu 'a e silini pea fehu'i hifo ko f 'a e ola, 'oku ou tui ko e fo'i fehu'i ia ko 'ikai ke lava 'a e Fale Alea 'o tali, 'ikai ke lava mau feinga mai he tafa'aki ko , k 'oku ou tui 'oku mahu'inga ke h mai 'a e 'Atita heni ko e 'ai p 'au koe'uh ko e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'oku 'i heni, 'osi taimi ke tau kole pea fakaivia 'a e Potung ue 'Atita ke nau h mai 'o ...'ai p ha potung ue 'e ua he 'oku te'eki ke fai e me'a ia ko eni ko e 'atita'i 'a e ng ue p ko e *performance audit* 'oku te'eki ke fai ia, ko e 'atita 'oku fai he taimi ni ko e siofi p ko e fiha na'e 'oatu ma'au ko e fiha e fakamole 'o fakatatau mo e lao.

Fokotu'u 'oange ha pa'anga ki he MIA 'ikai ha'anau palani ng ue

'Oku ou tui kapau te tau tokanga'i pea 'oange ha ivi ke kamata p ha potung ue tau peh kamata

e Potung ue Mo'ui mo e Potung ue Ako kamata'aki koe'uh kae lava 'o fakafetaulaki 'a e me'a ko eni, pea te ne lava 'o teke 'a e ngaahi potung ue k 'oku ou tui ko e fu'u pole lahi eni ia kia kitautolu 'a e konga ko 'a e ngaahi potung ue, kuo 'osi maau 'a e palani pea 'oku 'i ai 'a e ngaahi palani 'oku 'ikai ke taau, 'uhinga mai p Sea k ko eni 'oku sai 'osi atu 'a e 'Ofisi Pal mia, mahino ko e Potung ue ko e MIA te'eki ke 'omai ha'ane palani 'oku mei fokotu'u atu au 'oua 'e 'oanga ha'ane pa'anga 'a'ana, 'oku 'ikai ha'ane palani 'a'ana ia ke 'omai ...tukukehe p 'oku 'i ai ha'ane palani, ko u peh au 'oua 'e 'oange ha'ane pa'anga, 'Ofisi Pal mia m l eni 'ene toki a'u mai ko e MIA ko u peh atu 'oua 'e 'oange ha'ane pa'anga 'a'ana kae 'oua kuo 'omai ha'ane palani, ko e 'ai p eni Sea koe'uh ke tau 'ai ke tau ki'i fakamatoato'i he kapau te tau tukutukunoa'i p eni tau to e ha'u he ta'u kaha'u kulokula ai p , ko e 'ai p 'e au hang ko e fo'i taha ko 'a e Pal mia, peh sipoti kaniseli, kaniseli, ko u peh atu ki'i tuku ai leva e MIA heni 'oua 'oange hane silini, kai kehe k ko e 'atu p ia ko e poini heni 'e anga f f 'etau teke'i 'a e me'a ko eni, pea 'oku ui 'oku mahu'inga 'oku fanongo mai 'a e kau ng ue faka-Pule'anga nau ma'u 'enautolu 'a e taukei mo e loto'aki ko e toe p eni hono teke'i 'a e me'a ko eni, 'oku ou lave'i p 'oku fai 'enau retreat mahalo 'i Vava'u k taki atu 'o nofo he fo'i me'a ko , talamai 'oku nau ki he konifelenisi, 'oku 'i ai p 'a e ni'ih i 'oku nofo p ia heni, ka 'oku sai p ko 'etau faka'amu ki he kaha'u 'oua na'a to e kulokula mai ha taha, ke mea'i p Sea ki'i fo'i himi 'oku peh "kula 'aho'aho 'eku hia, 'ikai ke kei vai'aki, 'ikai ke kei lava matafi, tau faka'amu ko e tui ko e pole ia he ta'u kaha'u 'oua to e kulokula mai ha taha, lanu mata k toa.

Tokanga ki he 'ikai h Patiseti ha \$ ka mo'ua Pule'anga he hopo he sipoti

Ko u tui ko e pole lahi p ia he ta'u kaha'u Sea 'i he ng ue'i e me'a ko eni, pea ko e ki'i faka'osi'osi p Sea 'oku ou tui ko e risk p ko e ki'i me'a 'oku fai e hoha'a ki ai 'a e 'Esitimetí ko eni Sea ko e ola ko eni 'o e sipoti, 'ikai ke u lave'i p ko e h , k 'ohovale ange 'oku hopo 'o mo'ua 'ikai ke kau he ...

<007>

Taimi: 1955-2000

Dr. 'Aisake Eke : .. maau ki ai 'a e pa'anga 'i he Patiseti ko eni. 'Oku ou ki'i hoha'a p ki ai Sea, koe'uhí ko e me'a ia 'oku 'ikai ke 'asi he 'Esitimetí pe 'oku 'i ai ha pa'anga ki ai, kae 'ohovale angé kuo fai ha hopo pea tau mo'ua, tau faka'amu ke tau hao, sai pea m l . Ka 'ohovale ange kuo fai ha hopo, 'oku ou tui ki he Patiseti ko ení ke ne fakatokanga'i. 'Oku 'i ai ha'atau teu..ko e 1.5 miliona 'oku tukumai 'i he *constituency* mahalo 'oku fu'u si'isi'i ia, ka ko e konga ia 'oku tau faka'amu, ke 'oua na'e hoko ha palopalema Sea.

Tui Dr. Eke tonu ke liliu mo e ngaahi Lao na'e fakataumu'a ki he sipoti

Ko hono uá faka'amu 'a e motu'a ni, he hoha'a 'oku 'ikai ke u tui, ko e me'a ko eni ko e Lao ki he t naki pa'anga ko eni he *levy*, na'e 'osi mahino p ia, koe'uhi ko e fai mai 'a e Sipotí ki heni. Pea hang ko e me'a ko ia 'a e *departure tax* te nau toki ng ue ki a' mo e *incentive*.... 'Oku ou tui au 'e 'ikai ke tuku 'a e taumu'á heni pea tau liliu p 'ikai liliu 'a e Lao. 'Oku ou kau au he tui Sea, pea 'oku ou tui 'oku ta'efakalao 'a e me'a. Tonu ke liliu, ha'u 'a e fo'i Lao ko eni tamate'i 'a e Sipotí, tonu ke liliu mo e fo'i Lao ko ení Sea. He 'ikai ke tau 'ai 'e tautolu ha Lao, na'e 'uhinga ia mahino 'aupito ki he Sipotí ke fai mai heni pea tau liliu p tautolu ko e fakalalakala 'a e Sipoti.

T kehekehe ia Sea, pea 'oku kau ia he poini 'oku ou manavasi' i eni he me'a fakalaó Sea. 'Oku ou peh 'oku tonu ke fai ha sio ki ai, kaikehe, ka 'oku tau talamon ki he fonuá,

Sea K miti Kakato : M 1 .

Dr. 'Aisake Eke: Tau faka'amu p koe'uhi ko e tu'u ki he kaha'ú, ko u tui ko e polé feinga'i 'a e Pule'angá k toa 'oua 'e to e kulokula mai ha taha, lanu mata k toa, ki he kaha'ú, pea tau faka'amu p ki he... 'Oku 'i ai mo e ki'i fakatonutonu p Sea, 'oku ou lave'i heni, ka 'oku 'i ai p mahalo kapau te u toki lave ki he Minisit , mahalo ke ma toki sio 'oku lahi 'a e fanga ki'i fika p mo e me'a. Koe'uhi kapau te mau toki sio ki ai 'apongipongi, koe'uhi kae fai mo.. 'oku 'oku 'i ai 'a e fanga ki'i fehu'i 'oku ou lave'i 'e au heni, 'oku 'ikai ke p ke tonu, ka koe'uhi na 'e 'ohake, mo e ngaahi me'a p he *Statement* koe'uhi kae fai mo 'osi, toe p 'a e 'aho 'e taha, pea tau 'osi, ka 'oku ou fakam l 'aupito he lava atu...

Sea K miti Kakato : M 1 . Me'a mai N pele Niua.

Fakamamafa'i monuka Kupu 19 & 78 Konisitutone

Lord Fusitu'a : Tapu mo e Feitu'u na Sea pea tapu mo e K mití, kae 'oatu ha ki'i fakahoha'a. Ko e vakai faka'ekon miká ia kuo 'osi fai 'e he kau taukei he faka'ekonomiká 'Eiki Sea. Ko e hoha'a p 'a e motu'a ni ia, ki he ki'i poini fakalaó . P 'oku fakalao p 'oku ta'efakalao 'a e Patiseti ko eni. He ko e Patisetí foki ko e fo'i Lao. Pea 'i he vakai tau'at ina 'a e motu'a ni, ne 'osi me'a'aki 'e he 15 'anenai, ka koe'uhí ko e mafatukituki 'o e kaveinga ko ení ko u to e fie fakamamafa'i atu, he vakai tau'at ina 'a e motu'a ni, 'oku monuka 'a e Kupu 19 mo e Kupu 78 'o e Konisit tone. 'A ia ko e Kupu 19, 'oku ne peh , "kuo pau he 'ikai ha pa'anga, 'e totongi atu mei he Fale Pa'angá, pea 'e 'ikai ha n , pea he 'ikai ke fakahoko ha ngaahi mo'ua 'e he Pule'angá ka 'e toki fai'aki p ia, ha tomu'a fakah loto 'a e Fale Alea." 'A ia ko e fakah loto ko iá, ko e ngaahi Lao kuo fakapaasi, ke makatu'unga ai 'a e fakamole ko 'a e pa'anga 'a e Pule'anga. 'A ia 'oku ou faka'apa'apa'i 'a e me'a mai mei Kapineti 'anenai, 'oku fai 'a e liliu taumu'a. Ka 'o kapau 'oku fai ha liliu taumu'a, kuo pau ke fakahoko ia fakatatau ki he Kupu 51 kupu si'i (1) 'o e Konisit toné 'o taliui mai ki heni 'Eiki Sea. 'A ia kapau 'oku fai ha liliu taumu'a, kuo pau ke 'uluaki liliu mo e Lao ko ia. Pea kapau 'e 'ikai ke liliu 'a e Lao ko iá ki mu'a 'i hono paasi 'a e Patiseti ko ení, ko e vakai tau'at ina 'a e motu'a ni 'Eiki Sea, 'oku ta'efakalao 'a e Patiseti. 'A ia 'oku tonu ke fakahoko mai ia ki mu'a, ka 'ikai, 'oku tau maumau'i 'a e Lao ko iá, pea 'oku tau maumau'i mo e Konisit toné 'Eiki Sea. Pea neongo 'oku peh p 'e he 'Eiki Minisit Pa'anga pea 'oku ou faka'apa'apa'i, 'oku 'ikai ko ha fu'u me'a f f fau ia. Ka ko e monuka ko ia 'a e Konisit toné mo e monuka ko ia 'a e Laó, ko e me'a fakatukituki ia 'Eiki Sea. Ko e me'a ia 'oku fai ki ai 'a e hoha'á.

Fehu'ia e makatu'unga e Pule'anga ki he ngaahi fakamole pa'anga ki he fakalalakala sipoti

Ko hono uá p ko e ki'i kole fakama'ala'ala p . Koe'uhi na'e fai 'a e vakai 'anenai, 'o hoha'a ki he fakamole tukuhau 'a e kakai 'o e fonuá, 'i he me'a he 'ikai ke ma'u ha lelei fakalukufua ai 'a e fonua, 'o hang ko e totongi n ko ia na'e 'ohake 'anenai. 'Oku ou kole atu mu'a ke mou me'a hifo ki he peesi 34 'Eiki Sea, 'a ia ko e 3.3 ko e ngaahi makatu'unga'i *policy* eni 'a e Pule'angá,

'oku fai ai 'enau fakamole pa'anga. Fokotu'utu'u Patiseti ki he 17/18, 'a ia 'oku kau ai 'a e Fakalalalaka 'o e Sipoti, to e lelei ange 'a e ola 'o e ngaahi ng ue faka'ekon mika, to e fakalalalaka ange 'a e ngaahi sekitoa taautaha, 'o toki hokohoko peh hifo. Kapau te mou me'a hifo ki he 3.1- Fakalalalaka'i 'o e Sipoti mo e ngaahi me'a kehe. Ko e ngaahi poini ko ia 'oku 'omi af, 'oku 'i ai 'a e ni'ihii 'oku 'omi...

<008>

Taimi: 2000-2005

Lord Fusitu'a: kapau 'e, pa'anga ko 'oku, 'oku fai 'aki ai 'a e fakamole . Hang ko e langa fo'ou e 'Apiako Ma'olunga 'o Tonga, 'oku 'omi e 55 miliona mei Siaina ko . Pea 'oku 'i ai e ngaahi me'a heni 'oku 'ikai ke fakamahino'i mai p ko e h 'a e fakamole ki ai. 'Oku 'i ai e .1, 2, 3, 4, langa 'o e mala'e t pulu 'o fakapa'anga 'e he Pule'anga. 'A ia ko e fo'i me'a ko ia 'Eiki Sea 'oku fakapa'anga ia mei he pa'anga tukuhau 'a e kakai. Ko ia ai ko e, 'oku 'i ai 'a e manatu 'a e motu'a ni na'e faka'eke'eke 'o e 'Eiki Pal mia 'i he taha e *press conference* 'o peh ko e toko 100 'ap mahalo 'a e kau t pulu 'i Tonga ni. 'A ia 'oku 'i ai 'eku ki'i t la'a 'a e motu'a ni p ko e tukuhau kotoa 'a e fonua 'o kau ai 'a tokelau 'o hang ko e me'a ko 'a 16 'anenai, fakamole mai e pa'anga 'a tokelau ki he mala'e t pulu ko eni. Pea kapau 'oku fakahoko 'o fakatatau ki he me'a 'a e 'Eiki Minisit Pa'anga 'oku meimei lahi ange e pa'anga ko 'oku ma'u mei Tongatapu ni 'a ia ko e pa'anga kotoa tukuhau 'a Tongatapu ni 'oku, 'e 'omi e pa'anga tukuhau e kakai ke fakahoko 'aki 'a e mala'e t pulu ko eni ki he ki'i toko 100 'ap pea 'oku, na'e to e 'ohake he *press conference* ko eni 'oku 'i ai e t la'a ki he nu'u'a faka' takai he, 'a e fakahoko fatongia ko eni. Pea 'oku 'i ai e t la'a ki he tu'unga ko 'a e vakai faka' takai na'e fakahoko he ng ue ko 'eni. Ko ia ai 'oku ou fiema'u ke 'ai mai mu'a ha fakama'ala'ala mei he Pule'anga p ko e h e makatu'unga 'a e *policy* 'oku fai ai 'a e fakahoko ng ue ko eni, ko e h e lelei fakalukufua 'e ma'u he fonua, 'i he vakai tau'at ina 'a e motu'a ni 'oku, mahalo na ko e, ko e *net gain* mo e *net benefit* 'oku, 'oku lahi ange e mole, he nu'u'a kovi ki he fonua. M l 'Eiki Sea.

Sea K miti Kakato: M l . Me'a mai Minisit .

'Eiki Minisit Pa'anga: Tapu pea mo e 'Eiki Sea pea 'oku ou kole ke u h fanga p mu'a he fakatapu kuo fa'a ng ue'aki Sea. Ko u fakam l lahi atu heni ki he 'Eiki Minisit Pa'anga M l l 'i he fakam 'opo'opo nounou, mahino, ifo ki he'etau fanongo pea mo e v lenga ko 'o e p . Pea 'ikai ke ngata ai, 'oku to e hanga 'e he Fakafofonga 'o to e tuhu'i mai 'a e siate folau p ko ia nau malanga atu ai ko 'anenai, 'a e kaveinga folau ki he Patiseti Ng ue 2017/2018. Ko e palani'i e ng ue pea muimui'i e palani pea vakai'i he ola ko 'o e ng ue ko 'oku fai. Ko e kaveinga ia pea ko hono fakam 'opo'opo ko e fakahoko fatongia ko eni 'a e Potung ue 'a e Pule'anga 'oku 'omai p ia ko e, ko e 'uluaki m hina 'e ono eni, 'a ia ko ia ko Siulai ki T sema, ko u tui p Fakafofonga ko e taimi ko 'e to e fai ai hono fakam 'opo'opo a'u mai ki Sune kuo kau e Potung ue 'a ko eni e, 'a e *MIA* he ki'i hiki fakalaka hake mei he fika muimui ki he fika ua fakamuimui. Ko e me'a 'oku tau faka'amu ki ai ke fakalaka.

Ka 'oku tau, ko u fiefia lahi 'aupito he fakam 'opo'opo ko eni 'Eiki Sea pea 'oku ne tuhu'i mai 'a e mahu'inga ko 'a e 'ikai ke ngata p he palani pea 'oku pau ke palani 'etau ngaahi ng ue kotoa p pea tau fakaiuia pea 'oku tau 'amanaki leva ki ha ola lelei mei he ng ue ko ia. Ko e hoha'a ko

eni fel ve'i pea mo e lao, te u tuku p mu'a ia ki he 'Eiki Minisit Lao ke ne toki fakama'ala'ala 'a e kongā ko ia. Ka 'oku ou tokanga ki he me'a 'oku hoha'a mei ai 'a e Hou'eiki mei Niua, ko e 'uhinga ko 'oku 'ikai ke fokotu'u ai ha lahi ha pa'anga ki he ngaahi ng ue ko eni 'Eiki Sea, 'oku 'i ai p foki e founa ng ue ki he, 'oku mea'i p ia he Hou'eiki. Kuo pau ke t e palani, 'ai mo e 'esitimetī pea fakafuofua. Pea 'oku te'eki ai ke fakakakato e ngaahi ng ue ia ko eni ke mahino ko e h e lahi 'a e, 'o e *project* ko eni. Pea ka 'osi ko ia pea 'oku fou p he angamaheni ko hono tu'uaki pea toki fai ha tala ng ue ki he ngaahi ng ue lalahi ko 'a e Pule'anga pea toki fakahoko.

Pea ko u tui, ko u tui ko e ngaahi ng ue ko eni fel ve'i ko pea mo e, mo e *Indoor* ko eni 'i he *Tonga High School*, ko e me'a tatau p mo ia na'e fai he Pule'anga Siaina, na'a nau mai 'o sio ki he feitu'u ko ia, *design*, nau 'osi mai mo e fakafuofua, ngalingali fakafuofua ki he 55, pa'anga 'e 55 miliona. Pea, 'oku nau to e foki atu nautolu ia 'o fai hono tu'uaki e ng ue ko ia pea toki mahino e kautaha ko te nau ma'u pea nau mai 'o toki fakahoko e ng ue 'Eiki Sea. Sea ...

<009>

Taimi: 2005–2010

'Eiki Minisit Pa'anga: Ko u fakam l atu he ngaahi fehu'í ka ko u tui te u 'ange ha faingam lie pea ma'a e 'Eiki Minisit Lao ke ne to e fakama'ala'ala atu e kongā ko ia. M l e ma'u faingam lie.

Tokanga ki he Tu'utu'uni 'a e Fale fekau'aki mo e Ngaahi Ng ue Fakavavevave

'Eiki Minisit Lao: Sea, m l . Ko u kole ke u h fanga atu 'i he, 'Uluakí, mou me'a hifo kau M mipa ki he 'etau Tu'utu'uní, 33, 34, 35, Ngaahi Ng ue Fakavavevave. Ko e mei 'osi, 'e 'osi 'a e poo ni te'eki ke tau lava ha me'a. Ko e me'a ko na'a tau mai ki ai Sea. 'Uluakí, ko e ki'i lao ke tamate'i. Ko ia mo e patiseti. Pea ko e 'uhinga ia na'e hanga ai 'e he kau tangata'eiki 'o e Fale ko ení 'o fa'u , ke nofo, tau nofo nofo taha p , luoluo taha p 'i he me'a ko 'oku 'ai he poo ni kae lava ki 'auhu. Ko ia, tau nofo mu'a he ki'i laó.

Lord Tu'i'í fitu: Sea ki'i fakatonotonu e 'Eiki Minisit .

Sea K miti Kakato: Fakatonotonu.

Lord Tu'i'í fitu: 'Ikai ko ha lao fakavavevave ia. 'Ikai ke *name* mai ia h .

'Eiki Minisit Lao: Ko 'eku 'uhinga ia ..

Lord Tu'i'í fitu: Ko e fakapekia p ia e lao tukukehe, 'a e Tohi Tu'utu'uni ko eni 'oku me'a ai mei he Kapinetí ha me'a 'oku fakavavevave.'Ikai ke *name* ia he lao ko . Ko 'eku fakatonotonú p ia Sea m l .

Sea K miti Kakato: M l .

Lord Fusitu'a: Sea k taki ko e ki'i fakatonotonu.

Sea K miti Kakato: Fakatonotonu.

Fehu'ia tu'unga fakalao 'o e Lao Fakaangaanga Patiseti

Lord Fusitu'a: K taki. 'Oku ou faka'apa'apa lahi atu ki he 'Eiki Minisit pea mahalo na'e ki'i fanongo hala p ia p ki'i ma'u hala p . Ko e 'uhinga e motu'a ni, p 'oku fakalao e fo'i patiseti, 'a ia ko e *Appropriation Act*, ko e fo'i lao ko ia 'oku 'ikai ko e fo'i Lao fakapekia e Sipoti. P 'oku makatu'unga fakalao 'a e *Appropriation Act* 'a e patiseti.

Sea K miti Kakato: M l .

'Eiki Minisit Lao: 'Eiki Sea, m l e tokoni. Ko e 'uhinga foki ia nau kole atu ai ke faka, ke 'ai e me'a ke fakavavevave ka tau maau. Ko e ki'i Lao ko eni e Patiseti, ko eni 'osi me'a atu e, 'a e Minisit Laó, ko e me'a mahu'ingá ko e fo'i sino ko ...

Lord Fusitu'a: Sea k taki. Ko 'eku ki'i fakatonutonu fakamolemole. Ko u kole atu mu'a ki he 'Eiki Minisit ke ne faka'apa'apa'i mu'a 'etau, 'a e fakahoko ng ue 'a e Falé. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha lao ia ko e ki'i lao. Ko e lao kotoa ko e me'a mafatukituki he ko e Fale fa'u lao eni.

Sea K miti Kakato: 'Ikai ke u lave'i 'e au ho'o...

'Eiki Minisit Lao: Ko e 'uhinga p Sea ke ki'i nounou p . Ko e ki'i lao 'oku ki'i peesi p 'e l. Pea 'oku tau, mai e ' lao 'oku lau peesi. Ko e 'uhinga p ia ka 'oku 'ikai ke ta'efaka'apa'apa ia. Kaekehe, na'e 'uhinga ia na'e kole atu ai 'a e Minisit Pa'angá, 'e toki fai hono fakalelei'i , ko e ma'u, me'a ke tau talí 'a e fo'i silini ko 'oku kole mai, 'a eni ko ke tau tali he ki'i laó, 'i he laó. Ka ko e me'a ko ki he peh 'oku ta'efakalaó, 'ikai. Ko eni 'oku tau lolotonga lele p tautolu 'i he me'a. Ko e me'a ko ení Hou'eiki, ta'u ki he ta'u mo 'etau nofo heni. Ko 'etau Tohi Tu'utu'uní. 'Omai ki heni 'a e Patiseti, 'ave ki he K miti 'oku tu'uma'u he patiseti. Mou me'a ki ai 'o fakatonutonu, 'omai, ko e founga p ia. Fakanounou, fakalahi, fakasi'isi'i, ko e founga ng ue p ia. 'Ikai ke ta'efakalao ia. Pea ko e me'a fakamuimuí Sea, ko u to e malanga atu ai p 'i he lao kuo t mate'i.

Lord Fusitu'a: Sea k taki, ko e ki'i fakatonutonu.

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu. Fakatonutonu mai kia au N pele 'ikai ke u lave'i 'e au..

Lord Fusitu'a: Sea k taki fakamolemole. Kapau 'oku 'ikai ke makatu'unga e Patiseti 'i ha lao, 'oku ta'efakalao ia. Pea ko eni 'oku 'osi fakamahino mai 'oku te'eki ke liliu e ' lao ko ia. Ko u fakam l ki he peh ko , toki 'omai 'amuí. Ka na'e tonu ke 'uluaki fakatonutonu e lao ko ia pea toki 'omai e patiseti.

Kole Pule'anga ke tamate'i Lao Sipoti & tali Patiseti kae hoko atu ng ue Fale

'Eiki Minisit Lao: .. Kuo lava ...ko eni kuo 'osi ng ue 'a e K miti Tu'uma'u ki he patiseti, 'omai ki heni e fakatonutonu, fakah atu 'e he Minisit Laó, he 'e Minisit Pa'angá, 'e kei fai e me'a. Ko e ngaahi lao ko eni ki he Sipoti, ko e leví ia, na'e 'ikai ke tuhu ia ki he Sipoti. Ko e me'a ko eni ki he *Airport Tax*, 'oku 'i ai p 'a e *Regulation* ia 'oku te'eki ke fai ha ng ue ki ai. Ko e

incentive, tatau mo ia, te'eki ai ke fai ha ng ue ki ai. Ka ko 'eku 'uhingá, Hou'eiki, tau 'ai mu'a ka tau tali ke t mate'i 'a e ki'i lao ko e, 'a e lao ko mo tau tali e patisetí ka tau hoko atu. M l .

Sea K miti Kakato: M l . Ko ia ko'etau, ko ho'omou feme'a'akí, toe p 'a Nuku, N pele 'Euá. Ko 'ene me'a mai p ka tau p loti. Kuo tau 'osi taki taha he taimi ni. Pea kapau 'oku 'ikai ke, fie to e me'a ia, pea tau p loti he kuo 'osi fokotu'u mai. ....

<001>

Taimi: 2010-2015

Fokotu'u ke tali fokotu'u ke to e sio K miti Pa'anga ngaahi fakatonutonu ki he Patiseti

Fe'ao Vakafat : Sea fakahoha'a nounou 'aupito p Sea. Tapu p mo e Feitu'u na tapu atu ki he Hou'eiki M mipa 'o e K miti Kakató. Sea ko e ki'i fakahoha'á ia 'e Sea he kole ko na'e fai he 'e Fakafofonga 'o Tongatapu 5 ki he 'Eiki Minisit Pa'angá. Ko u tui 'e vave 'aupito p Sea kapau 'oku 'i ai ha, mei he 'enau k miti pau 'oku 'i ai ha fanga ki'i me'a ke fakatonutonu Sea. Ko e Patiseti ia mo e ' me'a ko eni ka tau ka tali tautolu e *statement* mahalo ka ko e fanga ki'i fakatonutonu fiká 'e Sea mahalo te tau to e nounou ange mo vave ange Sea ka ko u kole p na'a tali p he 'e Minisit Pa'anga e fakahoha'a ko mei he Fakafofonga 'o Tongatapu nima ke nau to e sio ki ai mo 'enau k miti. Kapau 'oku 'i ai ha ' me'a 'e vave.

Sea K miti Kakato: *Lunch time.*

Fe'ao Vakafat : M l Sea ka tau toki kamata he *lunch* 'apongipongi. M l Sea.

Sea K miti Kakato: Tokoni Pal mia.

Tokanga ki he ha ng ue K miti Pa'anga ne fai 'aho 3 ne m l l ai Fale

'Eiki Tokoni Pal mia: Ki'i fehu'i p eni ia 'Eiki Sea ki he K miti Pa'angá. Na'a tau m l l he 'aho 'e ua 'alu ke 'aho 'e tolu. Ko e h e me'a 'oku nau toki mai 'o alea'i heni na'a tau tuku e faingam lie ke nau 'o alea'i ? Na'e m l l e Fale ni Sea ko e 'uhingá kae 'oange ha'anau faingam lie 'aho 'e tolu.

Lord Nuku: 'Eiki Sea 'ai p ke tali atu p .

Sea K miti Kakato: Me'a mai.

Lord Nuku: Ko e tali atu 'Eiki Sea.

Sea K miti Kakato: N pele.

Tali K miti Pa'anga ne fai tatali ki he fakatonutonu ki he Patiseti mei Fale Pa'anga

Lord Nuku: Koe 'aho 'e tolu ko eni 'Eiki Sea ko e tali 'a e K miti Pa'angá ke fakakakato mai 'a e fakatonutonu pea mei Fale Pa'anga. Na'e toki tufa mai p 'a e fakakakato ko eni he hengihengi M nite na'e fakakakato mai 'e Fale Pa'anga. Na'e 'osi fai e tu'utu'uni ki Fale Pa'anga pea na'e toki ng ue 'a e Kalaké mo e kau ng ue 'Eiki Sea 'o a'u ki he S paté.

'Eiki Tokoni Pal mia: Sea fakatonutonu atu Sea ko 'oku ne tali mai 'eku fehu'i ka u faka'osi atu ai leva au.

Sea K miti Kakato: M l me'a mai.

Lord Nuku: Pea ko e 'uhinga ia 'a e tokoni atu ...

'Eiki Tokoni Pal mia: Ka ko eni na'e 'osi 'omai 'a e l pooti 'a e Seá ki he fakataha 'o nau tali pea tali he 'e Fale ni. 'Omai 'a e l pooti 'a e Sea ko eni 'o e K miti Pa'angá ko e h leva e me'a 'oku hoko he taimi ni ?

Fakamatala ki he tefito'i fatongia na'e tuku hifo mei he Fale ki he K miti Pa'anga

Lord Nuku: 'Eiki Sea ko e ng ue ko na'e tuku mai mei he Fale ki he K miti Pa'angá pea ko e kole ko na'e 'omai ko mei he Fale he na'e 'osi lau tu'oua 'a e lao. Ko e tu'utu'uni ko ki he laó 'i he Fale ni ka 'oku 'i ai ha fakatonutonu ko hono fakaholomui pea fakah fo'ou mai kae fai 'a e fakatonutonu Sea. Ka na'e 'i ai 'a e kole mei he Fale Aleá kapau 'e to e fakafoki 'a e laó ke fakafou pea to e 'omai pea na'e kole leva ki he Sea 'o e Fale Alea ke tuku mai ki he K miti Pa'anga ke fai hano vakai ki he tu'unga fakalao ko ke fakah e monomono ke'uhí ki he patiseti ki he Fakamatala Pa'anga Sea. Pea ko e 'uhinga ia ko 'o e ng ue na'e fai 'o tali he 'e he K miti Pa'anga ke fakah mai e monomono ke 'omai ki Fale ni pea ko e *report* ia ko na'e 'omai ki Fale ni na'e 'osi 'omai 'a e monomono ka ko e taimi ko ko ke fai ai hono alea'i 'Eiki Sea 'omai ki Fale ni 'a eni ko 'oku hang 'oku hoko 'i he taimi ni. Ko e fai hono fakam 'opo'opo makatu'unga 'i he lao na'e 'osi lau pea mo e monomono na'e 'omai pea mei Fale Pa'anga ke fai e malanga p mo hono tpeiti'i 'o fakatonutonu e ngaahi fika 'o fakatatau ki he fakatonutonu ko na'e 'omai. Pea ko e ng ue ko ia na'e 'osi, ko eni 'oku tuku mai ki Fale ni.

Sea K miti Kakato: M l .

Lord Nuku: Pea fai ai 'a e ng ue. 'Oku 'ikai ke peh na'e ta'efai 'e he K miti Pa'anga e ng ue Sea.

Sea K miti Kakato: M l , m l 'Eiki N pele.

Lord Nuku: M l .

'Eiki Tokoni Pal mia: Ko e ki'i faka'osi 'a'aku p Sea ko e fakatonutonu p Sea. Ko e liliu na'e 'ave ki he K miti Pa'anga pea na'a nau 'osi fel toi ai na'a nau t langa'i ai nau f me'a'aki ai 'i he 'alu 'aho 'e tolu pea tau m l l 'o tali. Pea na'a nau 'osi 'omai 'i he miniti 'o e fakataha

'omai ki he Feitu'u na 'omai ki he Fale ha'u ki he Feitu'u na. 'Oku 'ikai ke u 'ilo au p 'oku, 'oku maumau leva e fo'i 'aho 'e tolu ia ko na'a tau m l l ai 'o tali kia nautolu? Me'a ni na'e 'ikai ke fehu'ia 'a e ngaahi fehu'i ko eni lolotonga 'a e k miti ?

Sea K miti Kakato: M l .

Dr. 'Aisake Eke: Tapu mo e 'Eiki Sea kae peh ki he K miti Kakato.

Sea K miti Kakato: Hou'eiki mou me'a mai p hetau ' me'a ko eni Fakamatala Patiseti kae fai mo tau p loti pea mo 'etau lao.

Dr. 'Aisake Eke: Sea.

Sea K miti Kakato: Ka tau nounou. He 'ikai ke tau to e f tukuaki ke tau f fakafekiki'aki ko e h e me'a 'oku tonu. Ka 'oku ou kole atu ke mou me'a mai 'i he'etau 'asenita ka tau p loti. He ko u m hino'i 'e au 'a e ngaahi me'a ko eni pea ko u tui ko e toka'i ia mo 'etau ng ue 'i he, 'i hotau tu'unga ko e kau M mipa 'o e Fale Alea pea mou me'a mai he'etau me'a kae 'oua to e taki holo 'etau t peití ke tau afe holo. Me'a mai 'e Tongatapu nima.

Fokotu'u lele p 'a e Falé ia kae toki sio K miti Pa'anga 'apongipongi

Dr. 'Aisake Eke: Tapu atu mo e Sea mo e K miti Kakato. Ko u kole atu ke lele p tautolu ia.

Sea K miti Kakato: Ko ia.

Dr. 'Aisake Eke: Mahalo te mau toki hu p mautolu 'oku 'i ai mo e fanga ki'i me'a ia te mau toki h mautolu he 12 'apongipongi mau ki'i sio p ki ai. Ko e 'uhinga p ko e taimi ko eni ne 'osi ai e, ko hono mo'oni ne toki tufa mai e lisi ia 'i he 'aneafi 'aho M nite ...

<002>

Taimi: 2015-2020

Dr. 'Aisake Eke: ka 'oku ou to e sio hifo 'oku to e ai e fanga ki'i liliu na'a mau 'ai 'oku 'ikai ke 'ási, 'oku ai e fanga ki'i liliu ai. Ko e me'a ia 'oku to e fai ai ... ka 'oku ai pe ke lele ... kai kehe ko e fokotu'u ia 'e taha, lele pe tautolu kae 'uhí ke mau sio ki ai 'apongipongi, he ko e 'Esitimetí 'oku kei toe, kae 'uhinga pe ke tau me'a ...

'Eiki Tokoni Pal mia: Ko e fakama'ala'ala p Sea kapau te nau sio ki ai 'apongipongi pea 'oku tonu ke tau m l l ki 'apongipongi. He ko e 'uhingá 'oku 'ikai leva hano 'aonga 'a'ana 'etau talanoa 'o kapau te nau toki sio nautolu he kai ho'at . Mahino leva ia he 'ikai ke ai ha p loti ia 'ikai fai ha me'a kae 'oleva ke fai 'enau feme'a'akí.

Dr. 'Aisake Eke: Sea, ko e 'uhinga p 'a'aku Sea, tapu mo e Feitu'u na. 'Uhinga pe au ia 'oku tau kei 'alu he Fakamatala Patisetí he taimi ni, pea tau toki 'alu ai ki he 'Esitimetí. Ko e 'uhingá pe he 'oku ai e fanga ki'i me'a 'ia naua 'oku mau sio hifo, ko e me'a ia, 'oku mahino ko e taimí 'oku

vave, pea ko e tulituli eni ko ki ha founa ke lava pe pea tonu p . Ko e me'a ia 'oku 'ai ai 'e au ia e fanga ki'i me'á.

Sea K miti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisit . Pa'angá.

Fokotu'u ke tali fakalukufua e Patiseti 2017/2018

'Eiki Minisit Pa'anga: Tapu pea mo e Seá, pea tapu pea mo e Hou'eiki M mipá 'Eiki Sea, ko e mahino p kiate au pea 'oku ou kole fakamolemole atu 'Eiki Sea, mo'oni pe Sea 'a e K miti Pa'angá, na'e ai pe 'a e 'amanaki ia, ko e fakatahá na'e tu'o 2 'Eiki Sea. 'A ia ko e 'aho Pulelulu mo e 'aho Tu'apulelulu pea ko e pal mesi ko na'e 'omai si'eku kau ng ué, ko e 4.30 efiafi Falaité kuo tufa 'a e 'u fakatonotonú 'Eiki Sea. Ka 'oku mea'i pe Hou'eiki ai pe ngaahi fakangatangata 'i he me'a ng ué, pea toki lava pe 'o fakakakato he Tokonakí, mahalo ko e S paté na'e toki tufa af 'Eiki Sea.

Pea 'oku ou kole atú 'Eiki Sea, hang ko e malanga ko na'a ku fai 'anenaí, ko e fo'i Lao ko 'oku fakalao p 'Esitimetí ia hang ko e hoha'á, ko e fo'i Lao ko 'oku tau alea'i ko he 'aho ni, fo'i peesi 'e taha pe ko . 'A ia ko e lahi ia e pa'anga fakalukufua, fakangofua he Pule'angá ke t naki pea ke fakamoleki ki he Ta'u Fakapa'anga hokó. Ko e ngaahi fu'u pepa matolu k toa ko ení, 'a e *Budget Statement*, ko e Fakaikiiki 'o e Patisetí mo e 'u me'á ko iá, 'ikai ke to e ai ha liliu ia ki he 'u fika ko iá, 'a ko 'oku t t naki ko 'o ma'u ai e fo'i Lao ko eni... Ka ai pe ha fanga ki'i fakatonotonu ki he ngaahi ta'u ki mu'á, 18/19 mo e 19/20, 'e fai pe ia, ka he 'ikai ke ne to e uesia 'e ia 'a e fika ko eni 'oku fokotu'u mai he fo'i Laó 'Eiki Sea. Ko ia 'oku ou kole atu ke mou laum lie lelei p . 'E lava p ia 'Eiki Sea ke tau tali fakalukufua pe 'etautolu e Patisetí. Ko e Patisetí ia mo e Laó. Ko e fanga ki'i ng ue faka'etita ko ení, tuku ia ke mau toki fai 'e mautolu ia 'i tu'a, kae 'oua 'e maumau'i e taimi ia 'o e Falé. Hang p ko 'eku fa'a fakahoha'asi ko eni 'oku fai ki he Falé. Ko e ki'i peesi 'e taha p ko ko e fo'i fika ko 'oku 'omai af, ko e lahi ia 'o e pa'anga ko 'oku kole mai ki he Fale ni mo e anga hono vahevahé ke fakangofua. Ko e fanga ki'i fakatonotonu holo ko ení, ko e fanga ki'i fakatonotonu fakang ue p ia, pea ko e tau anga'i tangatá ia. Ha'u p ko ongosia mo e mafasia, pea 'oku hala atu hono 'ai e ngaahi me'a. Pea 'oku 'ikai ke, ko e fo'i me'a mahu'ingá 'a e fika ko mo e lahi 'o e silini kuo 'omai ko e silini ia 'oku fakafuofua ke ng ue'aki he Pule'angá 'i he 17/18.

Ko ia 'Eiki Sea, kuo u tui 'oku 'ikai ke u 'ilo ki he fokotu'utu'ú ka ko e anga pe eni e fokotu'u atu ko e 'uhingá ke nga'unu hotau vaká. Tau 'alu ki he Patiseti 'a e Ngaahi Potung ué kapau 'oku laum lie lelei ki ai e Hou'eiki, fiema'u ke fakamatala atu he Hou'eiki Minisit , ka 'oku ou tui kuo napangapanga e me'a kotoa p . Kuo u fokotu'u atu, tau tali e Patisetí, tuku ki he K miti Pa'angá ia ke nau toki ng ue pe nautolu fakataha pea mo e kau ng ue 'a e Sea e Fale Aleá hono *edit* e fanga ki'i fika holo 'i loto pe, fakang ue, ke mau toki ng ue mautolu ki ai 'apongipongi mo e me'a ko iá, kae feinga'i e fo'i Laó ia ke 'ave ki he Fatafata M faná ke fakamo'oni huafa mai e Tamá, he 'oku lahi e ngaahi fatongia 'Eiki Sea. Ko e anga pe ia e ki'i fie tokoni atu ki he'etau ng ué 'Eiki Sea, pea 'oku ou fakam l lahi atu ho'omou kau fakataha mo e motu'a ni

Vili Hingano: Sea. Tapu atu ki he Feitu'u na Sea, ka u ki'i tokoni pe ki he 'Eiki Minisit .

'Eiki Minisit Pa'anga: Te'eki ke u 'osi 'Eiki Sea, kuo

Vili Hingano: Ki'i fakatonutonu p .

'Eiki Minisit Pa'anga: M l e ma'u faingam lie kau ki'i m nava au.

Sea K miti Kakato: Me'a mai.

Vili Hingano: Sea, k taki fakamolemole, ko e me'a ko eni 'oku fai ki ai e tokanga' Sea, mahu'inga p me'a ko eni 'oku me'a mai ki ai e 'Eiki Minisit ko e 'uhinga ko e fiema'u ke nga'unu hotau vaká kimu'a, ka ko e me'a ko 'oku tokanga'i 'e he motu'a ni 'oku 'ikai ko 'etau 'i heni pe ke fakapaasi e fo'i peesi 'e taha ko eni. Pe ko e fo'i Lao 'e taha. Ko 'etau 'i heni ke fakah ki he kakai 'o e fonua ...

<003>

Taimi: 2020-2025

Vili Hingano: Ko 'enau pa'anga eni mo e me'a 'e 'ave ki ai 'enau pa'anga. 'A ia ko e me'a ko eni 'oku 'omai mei taumu'a, ke tau fakapaasi 'etautolu 'a e me'a ko eni. 'Oku 'ikai ke tau loto kitautolu ke 'ilo 'e he kakai 'o e fonua ki he'enau pa'anga p 'oku h 'unga ki f ? 'Oku 'i ai ha hala 'eku .?

'Eiki Pal mia: Fakatonutonu atu.

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu!

Fokotu'u ke m l l 'a e Fale kae ng ue K miti Pa'anga ki he ngaahi fakatonutonu

'Eiki Pal mia: ...ki he Fakafofonga. 'Oku 'ikai ke tau loto ke tau f f 'i ha me'a mei he kakai 'o e fonua. Fakamolemole, ko u fokotu'u atu kapau 'oku peh , pea tau matuku ka mou hoko atu 'a e K miti he pooni. Ke a'u ki 'apongipongi he ko e 'aho Pulelulu 'apongipongi, ko e Tu'apulelulu he 'ikai to e fai ha 'ovataimi. Ka ko u kole atu kapau 'oku ke loto ke ke fakatonutonu. 'Osi eni pea hoko atu 'a e K miti he pooni. Mou ng ue he pooni, ng ue 'apongipongi, pea ko ho'omou ha'u 'apongipongi mou 'omai 'a e fakatonutonu ko ia. Na'a ku kole atu 'anenai ke ke talamai ho'o 'u fakatonutonu. Ka tau hanga 'o tohi'i ho'o fakatonutonu.

Vili Hingano: Ko u tali kae tuku mai ke u 'oatu 'eku fakatonutonu Sea.

Sea K miti Kakato: M l .

ViliHingano: Ko e fakatonutonu Sea. Sai! Ko u kole atu Sea, ke mou me'a hifo ki he peesi ko ena 11 fakaloma Sea.

Fe'ao Vakata: Sea, tapu p mo e Feitu'u na. Ko u tokanga atu p ki he fokotu'u na'e 'omai mei taumu'a.

Sea K miti Kakato: Fakamo'ui mai ho'o maama?

Eiki Pal mia: Ko 'eku fakatonutonu kole ke mou lele mu'a he pooni ka tau tuku tautolu kae 'oange hanau taimi ka nau toki ha'u 'apongipongi pea tau toki fakataha ho'at 'apongipongi 'aho Pulelulu ia. Pea 'oku ou kole atu. Ko e fa'ahinga ko 'oku 'i ai 'enau fakatonutonu, mou nofo kimoutolu mo e Minisit ui 'ene kau ng ue ha'u ke mou ng ue ki ai he pooni.

Vili Hingano: Ki'i fakatonutonu atu 'a e 'Eiki Pal mia

Sea K miti Kakato: Mou me'a hifo ki lalo.

Fakamahino Ha'apai 12 he 'ikai ke fakapaasi ha me'a 'oku 'ikai pau mo 'ikai tonu

Vili Hingano: Ko hono 'uhinga ko 'eku fakatonutonu Sea. Na'e 'osi me'a 'a e 'Eiki Minisit pea mo e 'Eiki Sea ko ia 'o e K miti Pa'anga 'i he K miti Pa'anga, 'omai k toa 'a e fakatonutonu ki heni pea fakakakato k toa p heni 'i he Fale. Ko e me'a ko eni 'oku hoko 'oku 'omai 'a e pepa fakatonutonu ko eni na'e fai 'a e ng ue ki ai 'a e K miti. 'Oku kei lahi p 'a e ngaahi fika ia 'oku kei fet kehekehe 'aki pea mo e *tax* ko eni 'o e *Budget Statement*. Pea ko e me'a ia 'oku fai ki ai 'a e faka'amu. He 'ikai ke tau fakapaasi ha me'a 'oku 'ikai ke pau pea 'ikai ke tonu.

Sea K miti Kakato: Hou'eiki! Mou k taki 'o ki'i me'a ki lalo kau ki'i fakahoha'a atu. He 'ikai ke u lava au 'o t naki 'a e talamai 'oku hala. Talamai 'oku tonu. Ko e me'a 'oku fiema'u Hou'eiki koe'uhi ke mou fakalaum lie lelei ke tau talanoa. Ko e me'a ko na'e me'a mai ai 'a e Tongatapu 5 'oku ne peh . Fakahoko 'a e ng ue kae toki t naki mai mo e fanga ki'i fakatonutonu. 'E lava p ia ke tau peh ke tau tali 'a e Patiseti 'i he polokalama ko eni, Fakamatata Patiseti pea mo hono ngaahi fakatonutonu. Ko e Laó 'oku te'eki ke mou feme'a'aki ki ai. Ko e 'ai ke 'aonga 'etau fakamole he ko e tukuhau eni 'a e kakai 'oku tau ng ue'aki. Ka tau lava 'o lue ki mu'a, he ko u tui he 'ikai ke tu'u 'a e Pule'anga ia 'i he 'etau fakatonutonu, ka 'e tu'u 'a e Pule'anga ia he 'ikai ke tali 'a e Patiseti. Ko e me'a ia 'oku ou tokanga atu Hou'eiki, ke mou me'a mai. Kapau 'oku mou peh ke tuku 'a e Fakamatata Patiseti ka tau hoko ki he fo'i lao, ka tau 'unu ko e me'a ia 'e taha ke tau 'unu ki mu'a. Me'a mai Fakafofonga!

Fakamahino ko e liliu tu'o 3 eni ki he Patiseti talu mei he 'aho 19 Sune

Lord Nuku: Sea, ko 'eku kole atu p 'aku ia koe'uhí ko e feme'a'aki ko he taimi ni. 'Eiki Sea, ko e Patiseti ko eni na'e tufa 'i M , 'aho 1 'o M . Pea fakafoki 'o to e tufa mai 'i he 'aho 19 'o Sune. Pea 'i he 'ene tu'u peh Sea. Ko e liliu tu'o tolu eni mei he 'aho 19 'o Sune. Ko hono ua eni 'a e liliu 'i he 'aho 19 pea ko hono tolu eni 'o e liliu 'a na'e tufa mai ko eni 'i he hengihengi M nite ko eni Sea.

Ko e me'a 'oku fai atu ai 'a e fakahoha'a Sea. Ko e toki Patiseti eni taimi nounou taha hono fakatonutonu pea 'ai ke paasi 'e he Falé. Ka ko e 'uhinga 'eku kole atu Sea. Ko e founga nounou taha eni 'a eni 'oku fai atu ai 'a e fakakaukau. 'Oku lave'i p ia 'e he K miti Pa'anga, ka ko e founga eni 'e malava ai ke ng ue mo ng 'unu ko 'a e Falé, kapau 'e 'omai hono fakatonutonú, he na'e 'omai 'a e fakatonutonu ko eni he M nite. Ka ko e 'uhinga ia 'eku kole kapau 'e tuku. Ko e me'a ko hang ko e me'a 'a e Pal mia 'Eiki Sea. Ko e fakatokanga.....

Taimi: 2025-2030

Lord Nuku: ...kuo pau ke ui 'e he 'Eiki Minisit 'ene kau ng ue ke mai he p ó ni. 'Oku 'i ai ha mafai peh ke ui 'a e kau ng ue? ke nau foki mai 'o ng ue 'i he p ó ni? Tukukehe kapau 'oku 'i ai ha mafai peh 'o e Pule'anga. Koe'uhi ke fai 'a e fakatonutonu ko eni 'Eiki Sea.

'Eiki Minisit Pa'anga: Ki'i tokoni atu 'Eiki Sea.

Sea K miti Kakato: Te ke tali 'a e tokoni ko eni?

Lord Nuku: 'Io, tali p 'a e tokoni ia m l .

Taukave Pule'anga ko e Patiseti 'oku 'ikai ko ha me'a 'oku ta'eliliu

'Eiki Minisit Pa'anga: M l 'Eiki Sea pea tapu mo e Fale 'Eiki 'Eiki Sea. Ko e ki'i m tu'a faifatongia 'oku nau tali p 'i tu'a. Sea 'oku ou tokanga ki he fu'u fakamamafa'i ko 'Eiki Sea peh ko eni ko e Patiseti eni 'oku liliu. Fakamolemole Hou'eiki ko e Patiseti ko e me'a ia 'oku liliu 'oku 'ikai ko ha me'a ia 'oku ta'eliliu, pea 'e pau ke liliu ia 'o fakatatau ki he fiema'u mo e ' takai mo e 'aho mo e taimi 'Eiki Sea. Pea ko e 'uhinga ia 'oku liliu ai. Pea 'oku 'ikai ko ha me'a ia 'oku kovi. M l 'Eiki Sea.

Lord Tu'ivakan : Fakatonutonu atu.

Sea K miti Kakato: Me'a mai Tongatapu 3.

Fakamahino 'oku malava liliu ki he Patiseti ka kuo pau ke fai fakatatau mo e Lao

Lord Tu'ivakan : Ko e liliu 'oku lava 'a e liliu k 'oku pau ke liliu 'o fakatatau mo e Lao. Pau ke 'uluaki liliu 'a e Lao, he ko e 'omai ko 'a e *appropriation* 'oku 'oatu ke fai 'aki 'a e ng ue 'o fakatatau mo e fokotu'utu'u ng ue 'oku 'uhinga ki ai, pea kapau 'e 'osi ange 'a e 'ahó kuo ha'u 'a e 'Atita Seniale ke fai hono 'atita'i 'e pau ke 'eke, ko e taha ia 'i he ngaahi me'a 'e hoko, na'a ke ng ue 'aki 'a e pa'anga 'o fakatatau mo e fokotu'utu'u ko . Ko e Patiseti ko eni 'a e Fakamatala Patiseti fekau 'aki mo e Patiseti, polokalama, na'e paasi hono lau tu'o 2 tuku hifo. Na'e 'oange 'a e faingam lie ki he Pule'angá ke liliu, ha'u 'a e Minisit fo'ou 'oua 'e to e liliu ha me'a tuku p . Ko e toki liliu mai p ki mui 'a e ngaahi me'a ko eni. Mahalo ko e tu'o 4 mahalo p ko e tu'o 5 eni hono liliu 'a e me'a 'oku kei fehalaaki p ngaahi fika.

Ko ia p mou feme'a 'aki lelei p 'i he me'a ni, k 'oku ou fakamanatu atu p kia kimoutolu ko e Lao ko e me'a ia 'oku mahu'inga ke fakatatau 'a e ngaahi me'a 'oku mou fai fakatatau mo e Lao, he ko e me'a ia na'e tonu ke 'uluaki fai pea toki fai 'a e me'a ko eni, m l Sea.

'Eiki Minisit Polisi: Sea ka u ki'i fakahoha'a atu Sea.

Sea K miti Kakato: Me'a mai 'a e Minisit Polisi.

'Eiki Minisit Polisi: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pea peh ki he Hou'eiki M mipa 'o e K miti Kakato. Ko e fokotu'u atu p eni Sea na'a tokoni kae nga'unu hotau vaka Sea. 'Oku 'api'api 'a e taimi ia.

Poupou ki he fokotu'u m l l Fale kae ng ue K miti Pa'anga ki he ngaahi fakatonutonu

Ko e 'osi eni Sea pea te tau 'alu fakafo'i vouti, ko e fo'i vouti 'e 25, ngaahi Potung ue ia. Kapau ko e founa ia 'e nga'unu ai hotau vaka Sea pea 'oku ou poupou atu ki he fokotu'u ko 'a e 'Eiki Pal mia , kapau te tau ki'i m l l , kae fai 'a e to e fakataha ko eni 'a e K miti Pa'anga, p a ko 'etau hoko atu ko ia, kapau leva 'oku peh ke tau toki hoko ho'at atu 'apongipongi ka tau lele'i 'a e fo'i Lao Sea ke mahino 'oku paasi 'a e *repeal* ko ia 'a e *Organizing Committee* 'a e Lao ko ia ke lava ia 'i he p ó ni.

Fokotu'u ke hoko atu 'asenita Fale ke fakapekia Lao Sipoti

'Oku ou faka'amup Sea mo 'eku lotú ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha fa'ahinga fokotu'utu'u ke fai ha tuku taupe ke 'oua 'e tali 'a e Patiseti 'i he m hina ni, he 'oku 'osi a'u mai 'a e fakamatala peh ki he motu'a ni. 'Oku ou faka'amup 'oku hala 'a e fakamatala ko ia Sea, kae lava ke tau ng ue fakataha ko e 'uhingá ko e Patiseti ko eni te ne fakapa'anga 'a e ng ue 'a e fonua fakalukufua, pea anga ia 'a e poupou Sea kapau 'oku peh ke liliu 'a e 'asenita kae to'o hake 'a e Lao, ko hono 'uhinga ke fakapekia 'a e Lao ko ia, pea moe ngaahi Lao kehe 'e fakah mai 'e he Pule'angá 'e 'omai ia koe Lao fakavavevave kae lava ke 'unu hotau vaka, kapau ko e founa ia Sea ka tau 'unu , 'oku toe p 'apongipongi mo e Tu'apulelulu, Falaite, ko e ouau ko eni ko ki Vava'u Sea, 'oku 'i ai 'a e tu'utu'uni fakapule'anga 'oku pau ke 'i ai 'a e kau Minisit ko e 'uhinga he ko e 'aho 'o 'Ene 'Afio. Pea ko e 'uhinga ia 'oku pau ai ke paasi 'a e Patiseti 'i he vaha'a taimi ko eni, telia 'a e maaui 'a e fonua Sea, ko e anga p 'a e fokotu'u atu ka tau 'unu Sea. M l .

Koe'uhi ko e kauhala kehehe he tu'unga fakalao Patiseti fokotu'u mai ha fale'i fakalao ke muimui ki ai Fale

Lord Nuku: 'Eiki Sea ko 'eku kole atu p 'a'aku ia koe'uhí ke faka'osi atu mu'a 'eku ki'i fakahoha'a ko na'e fai atu 'anenai. Ko e 'uhinga 'eku faka'osi atu 'Eiki Sea 'oku fakatonutonu 'uluaki ki he Minisit Polisi, 'oku 'ikai ke 'iai ha fakakaukau ia ke ta'ofi 'a e Patiseti, pea mo hono fakamatala, ko e fakakaukau ko e h 'a e me'a ko ke lava 'o ng ue kae fai 'a e ng ue 'e Sea. He 'oku 'i ai p 'a e me'a na'e 'ai ke u kole atu 'Eiki Sea, ko e ...

<005>

Taimi: 2030-2035

Lord Nuku : ... koe'uhi he mavaveua 'a e anga ko 'o e mahino'i fakalao ko Fale ni. 'Oku fakahoko mai 'e he Pule'angá, 'oku 'ikai ha Lao ia 'e maumau. Fakahoko atu, 'i ai e kau mataotao he Lao p 'i Fale ni. Tala 'enautolu 'oku 'i ai e Lao 'oku maumau. Ko e nounou tahá, Sea, 'omai ha Fakahinohino Lao 'a e Pule'angá, ke ne hanga 'o talamai ha me'a ke muimui ki ai 'a e Falé,

Sea. Tuku e p lotú, Sea, he 'ikai ke ma'u e totonú ia he p lotú. Ka ko e 'uhingá, kapau 'e fai e fakatonotonu ko ení, 'omai pea mo e Fakahinohino Lao, 'o ne talamai, 'oku 'ikai ke 'i ai ha Lao ia 'e maumau. Ka ko e 'uhinga atu p 'a e motu'a ni, Sea

'Eiki Minisit Polisi : Ki'i fakatonotonu p , Sea.

Sea K miti Kakato : Ko e fakatonotonu eni, N pele.

'Eiki Minisit Polisi : Ko e fakamatala ko ení 'oku peh , 'oku 'ikai ke ngali ke fai ha feinga ke toloi. Na'e 'osi fokotu'u mai 'e he ni'ihi 'i h ni ke toloi, Sea, a'u ai p ki ha 'osi e m hina ni. Kuo 'osi 'i ai e fakakaukau peh , kuo 'osi 'omi ki he Falé. Pea ko e kumi ko ke tau fale'i fakalaó, Sea, 'i ai e loea he Fale Aleá. Ko e nounou tah , ka tau 'ai e nounou, kae 'oua 'e kumi 'a e hala ko 'oku l loa, he 'oku nounou e taimí, Sea.

Lord Nuku : Sea, 'oku ou fakatonotonu atu.

Sea K miti Kakato : Mo me'a l ua ki lalo, N pele mo e Minisit . Ko e me'a ko eni 'oku mou feme'a'aki aí, 'oku lave'i p 'e he motu'a ni. Ko 'etau tali p 'etautolu e Lao ko hono fakapekiá, kuo tau nga'unu tautolu ia kimu'a. Ka 'oku ou kole atu, tau ki'i fakatatafe e Fakamatala Patiseti, ka mou me'a mai he Laó, ke tau talanoa ai, ka tau toki ma'u ha laum lie lelei, pea tau toki vakai ai, Hou'eiki. Mou me'a mai he fo'i Laó. Fo'i Lao eni 'oku fokotu'u mai. 'Oku 'i ai ha pou pou? Me'a mai koe, N pele 'Euá.

Lord Nuku : Sea, koe'uhí ko 'etau Tohi Tu'utu'uni, mo e anga 'etau fokotu'utu'u ng ué, 'ikai ke to e 'i ai ha ng ue makehe mei he Patisetí. 'Osi e Patiseti pea toki hoko mai leva. Ko 'eku lau atu p ho'o Tohi Tu'utu'uni Ng ué. Pea kapau kuo ke hanga 'o to'o e Patiseti 'o tuku ki mui, kae 'omai e Fakatonotonu Lao kimu'a, Sea, ko ho'o tohi ng ue p eni 'oku ou fai atu aí. 'Eiki Sea.

Sea K miti Kakato : M l Hou'eiki. Ko e me'a 'oku fokotu'u mai 'e he Hou'eikí, 'oku mo'oni. Na'e toki 'osi eni 'etau fakapaasi 'a e Tohi Fokotu'u Tu'utu'uni ki he Sipotí. Pea hoko mai eni ki he'etau Fakamatala Patisetí. Ko e Lao p eni ki he Sipotí. 'Oku tau kei ng ue p eni 'i he Sipotí, pea mo e Patisetí. Pea 'oku ou tui ko e 'uhinga 'eku fakahoko atú, he na'a ke me'a mai ke fakalao. Pea ko 'etau hanga eni 'o feinga'i ke fakalao e, kapau ko e me'a e 'oku fiema'u ke tau talí, kae fakalao, pea tau hoko atu ki ai. Me'a mai, Pal mia, 'e Minisit .

'Eiki Minisit Lao : Tali nounou atu p . Sea, na'a tau kamata p 'i he ta'u ni, hanga 'e he Sea e Fale Aleá, tuku e me'a kotoa ka tau 'ai e Laó. Ko e mafai fakalao p ia 'o e Fale ni, 'oku 'i he Sea. 'Ikai ke ta'efakalao ia, pea te tau toki hoko ai ki he Patisetí. H p e me'a 'oku tu'utu'uni 'e he Sea, ki he'ene fakapotopotó, ko e Laó p ia. Pea ko e me'a ia na'a tau fou mai 'i he hala ko iá. M l .

Sea K miti Kakato : Me'a mai, Pal mia.

Lord Fusitu'a : Ki'i lave atu, nounou atu fekau'aki mo e Laó, Sea.

Sea K miti Kakato : Me'a ki lalo.

‘Eiki Pal mia : Sea, fakamolemole atu. ‘Oku ou tui p kuo lahi e ngaahi ‘uhinga kehekehe kuo ‘omai ‘o tau fanongo ki ai. Ka ko e fokotu’u atu ‘a e motu’a ni. ‘Ikai ke u tui, ko e me’a ko eni ‘oku ‘oatu ‘e he Minisit Pa’angá, ko e Minisit Pa’anga eni ‘a e Pule’angá. Kuo ne ‘osi ‘oatu ‘ene fakakaukau, lau atu, mahalo ko e poo ni, na’e lahi ‘aupito ‘aupito ‘ene hanga ‘o ‘oatu ‘ene ngaahi me’a k toa, pea ‘oku ne fokotu’u atu. Tau tali e Patiseti ko ení, pea tukuange, kapau ‘oku ‘i ai ha fanga ki’i tekinikolo, me’a fakatekinikolo, ko e me’a ia oku hoko ma’u p ‘i he .. Sea, ko e me’a ko e fakatonutonu, te u fakah atu he poo ni. ‘Oku ‘ikai ko ha toki fakatonutonu eni ha Patiseti. Ka ‘oku ou fokotu’u atu ...

Lord Fusitu’a : Sea, ko e ki’i fakatonutonu, Sea, k taki.

Sea K miti Kakato : Me’a mai. Fakatonutonu.

‘Eiki Pal mia : ‘Ikai ke ‘i ai ha’amau ‘uhinga na’e ‘oatu. Ko e ‘uhinga ko na’e ‘oatú, ko ia p .

Lord Fusitu’a : K taki Sea, ‘oku ‘ikai ko ha ki’i liliu, ‘Eiki Sea.

Sea K miti Kakato : Lao Fakatonutonu.

Lord Fusitu’a : Ko e me’a ko ‘a e ‘Eiki Pal miá, ko e ki’i liliu ko ia te ne fakalao’i e Patisetí. He ‘ikai ke hanga ‘e he fo’i Lao fakapekia e Lao Sipotí, ‘o fakalao’i e Patisetí. ‘Oku kei ‘i ai e ng ue fakalao ia ke fakah ki he Patisetí.

Lord Tu’iha’angana : Sea, k taki ke u ki’i tokoni atu p .

Sea K miti Kakato : Me’a mai, N pele Ha’apai.

Fakatonutonu ko e Patiseti ko e Lao pea kuo pau ke fakatonutonu ke tonu pasika

Lord Tu’iha’angana : Tapu mo e Feitu’u na, ‘Eiki Sea, pea tapu mo e Hou’eiki e K miti Kakató. ‘Eiki Sea, na’a tau fononga lelei mai p he Fakamatala *Statement* ‘a e ‘Eiki Minisit Pa’angá...

<006>

Taimi: 2035-2040

Lord Tu’iha’angana: ...Pea ‘oku ‘ohovale p ko eni ‘oku tau ki’i t tusia ko eni he afe ia mei he *Statement* ‘o tau feme’ a’aki tautolu he lao, he ‘oku ou tui Sea na’e mei ‘osi lelei p e *Statement* pea ko e kole ko eni mei he Hou’eiki ‘oku ‘i ai ‘a e fika ...ko ‘eku fakatonutonu p au ‘a’aku ‘Eiki Sea ko e faka’uhinga fo’ou eni ‘a e Minisit Pa’anga ki he Fale Alea ‘o Tonga he poo ni ko e lao , ko e ki’i peesi p ‘e taha ko , ko e lao kakato mo , he ko ki’i fo’i fika k toa ko faka’apa’apa p au ki hono ‘ai ko eni ke ‘atita’i ko e kongá ‘o e lao. Ko e taimi ko Sea na’e toki liliu mai p ia ki mui ni mai ‘o lau ko ‘i Fale Alea ‘o lau p ko ‘a e fo’i sino’i lao p ko ‘e taha ko ko e ngaahi ta’u ko , na’e lau k toa ‘a e fu’u lao ‘Esitimetí neongo ko e taimi ko ia na’e peesi fiha p

'a e Patiseti ko e 'uhinga ia ko e lao 'oku 'ikai ko e ki'i peesi p 'e taha ko ko e kupu k toa e lao e tohi ko , pea 'oku ou tui kapau na'e tali e si'i kole ko eni kapau na'e lele p e *statement* ke 'osi pea hoko ki he fakatonutonu 'a e ngaahi fika ko kuo pau p ke fakatonutonu he ko e kupu ia e lao.

Sea na'e 'i ai 'a e palopalema te u toki fakahoha'a ai. Na'e fai 'a e fokotu'u e 'Esitimetri ta'u kuo'osi pea 'alu hala e fu'u pa'anga ia ko ia, pea 'oku lolotonga feinga'i eni ke fakafokifoki mai ki h ko e 'atunga ia ko 'o e 'ikai ke tau alea'i he ko e hu'unga ia e pa'anga e fo'i fika fakalukufua ko 'o e lao 'oku fakaikiiki h , pea ka liliu he Fale Alea he taumu'a h ko e liliu 'a e lao 'e fai ki ai.

Kai kehe na'e fonongo lelei, kapau na'e 'osi p 'a e *Statement* ia pea fai mo fai e kole ko 'a e K miti Pa'anga ke nau 'o liliu mai 'a e ngaahi fika ko 'oku ma'u he k miti 'apongipongi he kuo pau ke liliu ko e lao neongo 'oku ou faka'apa'apa p ki he peh fanga ki'i *edit* mo e h mo'oni ia kapau 'e *edit* ha fakamatala fakata'u p ko e h 'oku sai p ia, k ko e lao kuo pau ke tonu pasika, pea toki ,...he ko e hala ha fika he lao, ko e lao p te ne fakah mai e lao ke fakatonutonu'aki e fika ko .

Sea K miti Kakato: M l 'Eiki N pele

Lord Tu'iha'angana: Ko ia 'oku ou peh Sea 'osi matangi lelei p tau mei paasi mei he *Statement*, pea kapau 'oku tali e fokotu'u fakataha pongipongia e k miti 'auhu mo e h ke fakatonutonu mai e fika ko tau lava tautolu 'apongipongi p ko e 'Esitimetri he na'a tau 'osi fononga mai tautolu, k ko e ki'i feta'emahino'aki ko eni. Ko ia 'oku ou kole p au Sea pau 'e faka'osi tau peh tau tali 'etautolu 'a e *Statement* kae ng ue 'a e kau k miti ki he ' fika ko eni e lao 'apongipongi tau h mai he 12 kapau te nau fakataha nautolu he 10 K miti Pa'anga fakatonutonu h mai mo ia tau h mai he 12 kuo tonu e fika 'i ai p mo e fanga ki'i me'a iiki te mau lave atu ki ai, fekau'aki mo e ngaahi taumu'a e ngaahi pa'anga ko pea tau p loti 'apongipongi 'o 'osi kuo lava pea tau ki Vava'u ki he konifelenisi m l Sea.

Sea K miti Kakato: M l pou pou fokotu'u pea pou pou

Lord Nuku: 'Eiki Sea ko 'eku tokoni atu 'Eiki Sea

Sea K miti Kakato: Me'a mai koe N pele.

Lord Nuku: Ko e Fakamatala *Statement* ko e fakamatala ia ko 'oku ne hanga 'o hulu'i e me'a ko 'oku 'aonga ki he kakai 'o e fonua, pea 'oku 'ikai ke u tui au 'Eiki Sea 'e ta'emalava ke fai k toa e ' me'a ko eni, he ko e Fakamatala *Statement* 'Eiki Sea 'oku 'i ai 'a e tu'unga 'oku ng ue 'a e fonua 'oku 'i ai 'a e tu'unga ki he fakakolo, ki he *community*, 'a ko eni 'oku ne fakafika ko ko 'i he 'Esitimetri Sea ko e mahu'inga taha ko 'i heni ke mahino'i he kakai 'a e me'a ko 'e vahe atu ai e silini, 'a ko 'i he fika ko 'oku talamai, ko e me'a ko 'oku fai ki ai 'a e tokanga Sea ko e tu'unga fakapa'anga ko 'o e fonua mo hono tu'unga faka'ekon mika mo e fakaako 'oku fakamatala kotoa ia h , ko e fakamatala ko 'a ko he fakamatala pa'anga ko e vahevahe ia 'o e silini. Pea 'oku hang ko e me'a ko ena ko ki he ki'i fo'i lao ko 'oku peh ko ko e ki'i fo'i peesi 'uluaki p , he 'oku 'i ai 'a e ki'i fo'i konga ai Sea ko hono ..." kuo pau ke vahe'i e totongi

atu he 'Eiki Minisit Pa'anga 'o fakatatau ki hono taumu'a" k ko e kole atu Sea tuku e fakakaukau ko ena 'o peh 'oku fai hano toho e me'a ke 'oua 'e paasi, 'e fakatonutonu lava p pea mo e Patiseti ko e miniti 'a'aku 'e nima ko 'oku 'ave holo ki he kau Fakafofonga 'Eiki Sea 'oku lava kotoa p malanga ia ai, ko e me'a p eni ia ko e peh he Hou'eiki Pule'anga 'oku fai hano ta'ota'ofi.

'Eiki Pal mia: Sea

Lord Nuku: 'Ikai ke mau to e fie malanga atu mautolu ia 'Eiki Sea koe'uh ko e miniti p 'e tolu ia ko e peh ko e peesi 'e 300 ko ke malanga'i p he miniti 'e 3 p nima.

'Eiki Pal mia: Sea 'oku ou fokotu'u atu ko u tali he Kapineti e fokotu'u 'oku ou kole atu ke tau m l l mu'a he poo ni kae 'oange ha faingam lie 'a e k miti ke nau ng ue ki ai 'apongipongi mo 'etau 'amanaki te nau foki mai 'apongipongi maau,

Lord Tu'iha'angana: Ko u kole p au 'Eiki Pal mia k taki ke lele'i e *statement* he 'oku mei 'osi ia, mei 'osi e *statement* ia he poo ni pea tau fakalelei'i mai e K miti Pa'anga 'a e lao pea tau hoko ki ai 'apongipongi...

<007>

Taimi: 2040-2045

Lord Tu'iha'angana : ..'osi, kae faka'osi ia he ko ia 'oku fie malanga he *Statement* kae 'ai mai ke paasi ia ka tau hoko atu.

'Eiki Tokoni Pal mia : Ko e ki'i fakama'ala'ala p Sea. He ko e 'uhingá 'oku mou fa'a 'eke taha mai p moutolu. 'Oku hang p ia ha t naki mai ki he 'Esitimetí 7.1 p . Pea kapau te mou toe veteki ia 'a e 7.2 ko e 'Asenitá ia, ko e 'uhingá p ko e *supporting document* ki he fo'i Lao ko ia ko e 'Esitimetí. He ka tau ka fakapaasi, te tau toe *split* nautolu. 'Ai p ke ki'i fakama'ala'ala mai k taki.

Dr. 'Aisake Eke: .... Fie fakah atu p 'e au ia, tapu ki he 'Eiki Seá pea mo e K miti Kakato. Mahino foki 'oku 'i ai mo e ki'i liliu ia heni. Hang ko ení, 'i he 'Esitimetí te;eki ke tau 'alu ki he ngaahi Potung ue. Hang ko ení, 'oku ou lave'i 'oku 'i ai 'a e hiki 'a e Palaní mei he Minisit Pa'anga ki he 'Ofisi Pal mia. Ko e ngaahi me'a ia te tau toki 'alu ki he 'Esitimetí pea toki fai 'a e ngaahi liliu holo ai. Ka 'oku 'iai mo e ngaahi fika, ko e me'a ia na'a ku kole atu tau lele p tautolu 'osi p 'a e 12 'apongipongi mau peh atu 'o sio, 'oua te mou 'ai ke mau ng ue, pea mau sio kimautolu ki ai he me'a ko ia. Ko e taha ia 'o e ngaahi me'a 'oku 'ai p 'e au ke u 'eke, 'oku 'i ai 'a e fanga ki'i liliu pe h ka tau lele, 'oku te'eki ke 'osi. Ko e me'a 'oku ou 'ai aí he te mau toe ha'u ko e me'a ia ko e 'oku ou 'ai ai ke tau lele ...

'Eiki Tokoni Pal mia : 'Eiki Sea k taki, ko 'eku kole p 'a'aku ke fakama'ala'ala. He 'ikai ke tau lava tautolu 'o lele he Patisetí p ko ha me'a, 'osi ange ko ía pea to e h atu ha fo'i fakataha ia he 12 to e alea'i 'a e fika ia na'a tau 'osi *OK* tautolu p na'a tau 'osi tali heni. Kapau leva 'oku me'á pea tau m l l , fakataha nautolu he taimi ni maau mai ki he 10:00 'auhu. Kap au ko e me'a ia 'oku fiema'u. Ko e 'uhingá 'e 'ikai ke tau lava tautolu 'o talanoa'i ha me'a, pea to e fakataha'i

‘o to e ala liliu ia ai. Ko e ‘uhingá, kapau ‘oku ‘ai ai p pea ‘ai ki he 10:00 ‘aahu. Ko e ‘uhingá ka nau maau ange nautolu ki ai Sea m l .

Sea K miti Kakato : Hou'eiki kapau ...

Lord Tu'ihanga : Ko ia Sea ko 'oku 'uhingá p 'a'aku ia, hang ko ia na'a ku fakahoha'a ki aí, kuo mei 'osi 'a e *Statement* ia 'a e Minisit . Ko 'oku 'uhingá p 'a'aku, 'ikai ke 'uhinga ia ke to e fika mo e me'a. Ka 'oku 'i ai ha taha, 'oku ou tui toe p 'a e 'Eiki N pele ko ia na'a ke me'a ki aí ke malanga he *Statement*, pea 'osi ia ka tau hoko atu, M l .

Sea K miti Kakato : Mou me'a mai, ka na'a ku fakakaukau au ke tau tuku 'a e Fakamatala Patisetí pea mo e *Statement*, ke tau sio ki ai, Pea ko ena 'oku mou me'a mai ke tau hoko, ka na'a ku loto au ke tau hoko tautolu ki he Laó, he ko e me'a ia te tau lava ala ng ue ki aí. Me'a mai Minisit Pa'anga .

Kole Minisita Pa'anga ke faka'atu'i e K miti

'Eiki Minisit Pa'anga : M l Sea, tapu mo e Seá mo e Hou'eiki M mipa. 'Eiki Sea, ko e ongo *document* foki ia ko ení 'a e *Statement* mo e Patisetí, ko e ongo *document* p ia 'oku na fepoupouaki. Ko e *Statement* ia ko e fakal kufua p ia 'o fakamatala'i, 'a e fa'unga mo e ngaahi kaveinga ng ue he Patiseti. Ko e Patisetí, ko ia 'oku ha'u mei ai 'a e Laó, 'a ia ko e 'oku fa'u ai 'a e fo'i Lao. 'A ia ki ate au ia 'oku 'ikai ke mahu'inga ia hono 'ai ke p loti'i 'a e *Statement*. Ko 'ene lava p 'a 'etau ng ue ko ia ki he Patisetí 'iate ia, ko 'ene talí, ko hono talí ia 'Eiki Sea. Pea 'oku hang kiate au 'Eiki Sea 'oku m lohi 'a e h 'a e fakakaukau, ke to e 'omi ha taimi hang ko e ngaahi fakatonutonu ke fai., Fiem lie p 'a e motu'a ni ia ki ai 'Eiki Sea. Pea 'oku tu'u houa 'e 24 mai p 'a e kau ngaué 'Eiki Sea. 'E lava p ia ke fai 'a e ng ue ko iá he poo ni, ki 'apongipongi ki he 10:00 kapau ko e me'a ia 'oku fiema'u. Ka tau ng ue'aki p Sea 'a e faka'atu'i. Ko e m sini p 'oku lele houa 'e 24, ka ko e taimi ko ia 'oku lele ai 'a e m siní 'oku fa'a p 'o movete he taimi ni'ihia Sea. 'Oku ou kole atu, faka'atu'i 'a e m tu'a fai fatongia, tukumai ha ki'i taimi ke nau to e ki'i m l l atu ai, ka mau toki mai mo e K mití 'apongipongi 'o sio ki ai he 10:00 p ko e 9:00, ko e me'a p ia 'a e 'Eiki Seá, ke maau ia he houa pongipongi, pea tau toki hoko atu leva 'a e ng ue 'a e Fale. 'Oku ou tui ko e ha'u ko iá 'Eiki Sea, 'e vave p . Te tau mai p ko iá 'o lele faka-Potung ue p .

Sea K miti Kakato : M l Minisit .

'Eiki Minisit Pa'anga : Taki miniti 'e 5 p pea fakakakato 'a e ngaahi fiema'u. Ko e anga p 'o e ki'i fokotu'u fakakaukau atu. M l 'a e ma'u faingam lie.

Sea K miti Kakato : Tau faka'aonga'i ai p 'a e taimí ke tau talanoa tautolu he fo'i Laó ke mou feme'a'aki mai he fo'i Laó, ka tau fakapaasi ia, kae tuku atu ia ki 'apongipongi.

Fokotu'u Pule'anga ke 'ave ngaahi fakatonutonu ki he kau ng ue Fale Pa'anga

'Eiki Tokoni Pal mia : K taki p Sea fakamolemole. Ki'i t naki p ki he me'a 'a e Minisit Pa'anga. Kole p hang ko eni ko Ha'apai 12 mo me'á, *submit* mai ho'omou ngaahi fehu'i mo e

me'á ko ke fakatonutonú, ke lava 'a e tamaikí 'o ng ue ki ai *overnight* pea nau mai ko ia 'apongipongí, 'oku tu'u atu ha tu'unga fakafiem lie, pea nau tali p ia, p ko e to e ki'i fakalelei'i si'i. Ko e 'uhingá kae 'omai 'a e lilii ko eni 'oku mou peh 'oku fehalaakí he poo ni, ka nau toki feng ue'aki ai p nautolu kae toki fai 'a e fakatahá 'aahu. M l Sea.

Sea K miti Kakato : M l .

Vili Hingano : Sea mahalo 'oku sai ia, 'oku ou pou pou atu ki he me'a ko ia. Tuku ke mau 'ave 'emau me'á 'amautolu ki he tamaikí ke nau ng ue ki ai he poo ni, ka mau toki fakataha mautolu ki he 10:00 'apongipongi 'o *finalize* 'a e me'á ka tau toki h mai he ho'at . M l Sea.

Sea K miti Kakato : Kau ena ia he fo'i fokotu'u.

Lord Tu'ivakan : Sea,...

Sea K miti Kakato : Me'a mai Tongatapu 3...

<008>

Taimi: 2045-2050

Lord Tu'ivakan : Kapau 'e peh ke 'ave p e ngaahi fakatonutonu koe'uh ka nau toki fakataha he haafe 'a e hiva, ko e 10:00 pea tau me'a, 'oku 'ikai ke to e 'i ai ha taimi ...

Sea K miti Kakato: Ko ia.

Lord Tu'ivakan : Ko 'ene 10:00 p pea tau kamata 'e tautolu kae, kapau te nau lava mai nautolu he haafe hiva, lele 'enau fakataha, mahalo kapau 'oku... m l .

Sea K miti Kakato: M l . Hou'eiki, ko u vakai atu 'oku mou kei laum lie p , ne u loto p ke tau 'unu tautolu ki he lao ka tau, 16, 'oku to e 'i ai ha me'a 'oku ke me'a ki ai?

'Akosita Lavulavu: Tapu mo e Feitu'u na Sea peh 'eku fakatapu ki he Hou'eiki 'o e K miti Kakato. 'Eiki Sea, ko au ia Sea 'oku ou 'osi fie 'alu au ia ki Vava'u. Pea 'oku ou faka'amu au ia Sea 'e, ke hoko atu p ho'o tu'utu'uni Sea ke tau alea'i 'e tautolu ia 'a e fo'i lao pea tau toki hoko atu ki he patiseti kae 'oleva ke 'omai e ngaahi fakatonutonu Sea. Ko e anga p 'eku fakakauka Sea he ko au ia 'oku ou 'osi fie 'alu au ki Vava'u Sea. M l 'aupito.

Sea K miti Kakato: Hou'eiki.

Fe'ao Vakati : Sea ...

Alea'i Lao ke Fakapekia Lao Sipoti

Sea K miti Kakato: Tau, mou me'a ki lalo kae fai atu ha tu'utu'uni ka tau 'unu. Mou me'a 'o feme'a'aki mai 'i he ki'i fo'i lao ko eni ka tau 'osi p ko ia kuo tau melie hotau efe. Mou me'a mai.

Fe'ao Vakati : Sea tapu p pea mo e Feitu'u na. Tapu atu ki he Hou'eiki M mipa 'o e K miti Kakato Sea.

Sea K miti Kakato: 'E ...

Fe'ao Vakati : Ko 'eku fokoutua hake p Sea ke, ko e pou pou p ki he me'a na'e me'a ki ai 'a e 'Eiki N pe le 'Eua fekau'aki pea mo e tu'utu'uni ko eni he'etau Tohi Tu'utu'uni Sea. Ko e fo'i lao ia 'osi mahino kuo 'osi meimei kakato p e ' me'a ia ko na'e 'osi fai e malanga ki ai 'aneuhu, kae 'uhinga ka tau faka'apa'apa'i p mu'a e tu'utu'uni he'etau Tohi Tu'utu'uni Sea fakatatau ki he'etau tohi tu'utu'uni.

Sea K miti Kakato: M l .

Fe'ao Vakati : M l Sea.

Sea K miti Kakato: Mou me'a mai 'i he fo'i lao ko eni ka tau ...

'Eiki Tokoni Pal mia: 'A ko eni 'oku tau loto ko ke 'ave ke fakatonotonu ...

Sea K miti Kakato: Ko ia.

'Eiki Tokoni Pal mia: 'A ia 'oku sai leva ia ke tau 'unu tautolu ki he fo'i ...

Sea K miti Kakato: Ko ia ko 'etau 'unu eni ki he fo'i lao kuo 'osi tali ia ke 'alu ia ...

'Eiki Tokoni Pal mia: Fakatonotonu nau fakataha ko ena he haafe e hiva hang ko e fokotu'u N pe le Fika 3 Sea. Ka tau 'alu tautolu ki he lao.

Sea K miti Kakato: Na'e fokotu'u mai pea kuo pou pou, fo'i lao.

'Eiki Minisit Polisi: Sea ko e ki'i fo'i lao ia ko eni Sea (*Tapu mo e Feitu'u na*) ko e ki'i fo'i lao nounou, ko e fakapekia p e *Organizing Committee* ko ki he Sipoti pea 'osi.

Sea K miti Kakato: Ko ia.

'Eiki Minisit Polisi: Ko u fokotu'u atu Sea ke tau p loti ai Sea.

Sea K miti Kakato: Fokotu'u mai eni, 'i ai ha pou pou?

Lord Nuku: Ko 'eku ki'i fehu'i atu p Sea 'i he lao.

Sea K miti Kakato: Fehu'i mai.

Tokanga ki he ngaahi mon 'ia na'e foaki he Lao Sipoti 2013

Lord Nuku: Ko e lao foki ko eni na'e paasi ia he 2013, 'a e lao ko eni. Pea fakapekia eni he 2017, ko e ngaahi mon 'ia ko na'e foaki ko 'e he lao 'i he 2013 ki he 'aho ni, 'e f f hono fakapekia, he 'oku fepaki ia mo e Konisit tone? Ko e Kupu 20 ko 'o e Konisit tone Hou'eiki, kapau he 'ikai hanga 'a ha lao ...

Sea K miti Kakato: Me'a, me'a mai koe ka au, N pele me'a mai p koe ka au.

Lord Nuku: Ko u, ko 'eku malanga eni 'i Fale ni ko koe p 'oku ke me'a heni.

Sea K miti Kakato: Ko u sio atu au 'oku ke me'a koe ki h . Kupu 20 ...

Fakama'ala'ala he Kupu 20 Konisit tone

Lord Nuku: Kupu 20 e Konisit tone. He 'ikai hanga 'a ha lao fo'ou 'o to'o ha mon 'ia na'e foaki 'i ha lao motu'a. Ko 'eku 'uhinga atu ke 'omai ang e fakatonutonu ko ia p 'e f f , tau t mate'i he 'aho ni, na'e foaki e mon 'ia ko ki he Lao Sipoti 'i he 2013. Te tau foki ki he 2013 p te tau kamata 'i he poo ni p 'o faai ai ki mu'a?

'Eiki Minisit Lao: Fakatonutonu.

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu eni N pele.

'Eiki Minisit Lao: Sea, ko e fale eni 'oku fa'u ai e lao, t mate'i e lao. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha lao 'e tolonga 'o ta'engata. Na'e fa'u he 2013 ...

Lord Nuku: 'Eiki Sea ko e fakatonutonu 'Eiki Sea makatu'unga 'i he Kupu 20 'o e Konisit tone.

Sea K miti Kakato: Fakamo'ui e maika.

Lord Nuku: 'UHINGA ia 'eku fakatonutonu he Kupu 20 'o e Konisit tone, ke 'omai ha faka'uhinga fakalao he na'e 'i ai e mon 'ia na'a tau hanga 'e he Fale ni 'o foaki, pea kapau te tau t mate'i he 'aho ni e lao, 'e f f 'a e fo'i vaha'a taimi ko mei he 2013 ki he 'aho ni, 'a e ngaahi mon 'ia ko ia? 'Oku kei 'i ai ha mon 'ia fakalao ai 'e ma'u 'i he lao motu'a ...

'Eiki Minisit Lao: Fakatonutonu.

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu N pele.

'Eiki Minisit Lao: Hanga 'e he lao ko eni 'o t mate'i k toa mo e ngaahi me'a k toa p na'e fekau'aki mo e lao ko eni, ko 'ene t mate'i ia. 'Osi ia. Pau 'oku 'i ai ha'anau me'a 'a nautolu 'oku nau feinga fakafekiki ki ai, 'oku 'i ai e feitu'u 'e taha ko Fakamaau'anga, feitu'u ia ... (kovi 'a e ongo) ...

Lord Nuku: Sea ko e 'uhinga 'eku fakahoha' a atu 'Eiki Sea he ko e neongo e ' lao ko eni 'Eiki Sea ko e Lao Pule ko e fonua e Konisit tone. Ko e 'uhinga ia 'eku fakahoha' a atu he te tau t mate'i ...

<009>

Taimi: 2050–2055

Lord Nuku: ... tamate'i e laó heni, kae talamai he 'e Konisit toné, 'oku 'i ai e ngaahi mon 'ia na'e foaki. "'E tapu 'aupito ke fokotu'u ha ngaahi lao koe'uhí ko ha me'a kuo'osi 'i ai ha me'a ke ne fakasi'isi'i p liliu 'a e ngaahi ngofua 'a ia 'oku lolotonga ng ue'aki 'i he taimi ni 'i he fakahokohoko 'o e lao ni."

'Eiki Minisit Ngaahi Kautaha Pisinisi Pule'anga: Sea, ka u ki'i fakatonutonu atu Sea k taki.

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu eni 'e ..

'Eiki Minisit Ngaahi Kautaha Pisinisi Pule'anga: Sea ko e 'uhinga eni ia kapau te tau fa'u ha lao tamate'i'aki ha ngaahi mon 'ia. Ko 'etau tamate'i 'etautolu eni e lao, fo'i lao.

Sea K miti Kakato: Ko ia.

Lord Nuku: 'Eiki Sea ko 'eku 'uhinga atu 'a'akú he Konisit toné 'oku ne talamai he 'ikai lava e laó ko 'o ng ue ki h . Ko 'eku 'uhinga atú..

'Eiki Pal mia: Sea ko e fakatonutonu eni.

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu.

'Eiki Pal mia: Ko u fokotu'u atu ia he fo'i me'á ke tau tali e laó pea kapau 'oku nau peh 'oku kau, Konisit tone, Fakamaau'angá ena 'oku 'at , nau toki nautolu ki ai 'o 'eke ai 'enua totonú.

Sea K miti Kakato: M l .

'Eiki Pal mia: Poupou.

Lord Nuku: Sea ko 'eku fakatonutonu atu ki he 'Eiki Sea, ko e tu'o fiha eni e me'a 'oku 'ave mei he Fale ni ki he Fakamaau'angá 'oku fakahoko mai 'e he Fakamaau'angá ko e me'a p ia 'a e Fale Aleá. Ko e me'a p fai hení ko hono faka'ilo, he 'oku tu'unga faka'ilo he taimi ni. Ka ko hono mo'oní 'e p loti'i p foki ia 'o hao. Pea ko e 'uhinga ia 'oku fai atu ko ke 'ai fakalelei p ' me'á ke tau nga'unu 'o hao mei he ngaahi me'a ko iá.

'Eiki Minisit Polisi: Sea ko e ki'i fakatonutonu p .

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu.

Fokotu'u ke p loti'i ke fakapekia Lao Sipoti 2013

'Eiki Minisit Polisi: Ko e laum lie ko eni e me'a 'oku fakamalanga mai ai e 'Eiki N' pele, ko e Kupu 20 e Konisit tone ko e *retrospective law*. Ko e lao hang ko ení, 'i ai ha fo'i ng ue na'e fai he kuo'osi, hanga 'enautolu 'o liliu atu, fa'u lao he lolotonga ni ke hao e tokotaha ko ia he kuo 'osi. Ko e 'uhinga totonu ia e fo'i lao ko ení. Kupu e Konisit toné. Ko eni ia, ko e lao p na'e fokotu'u ke fokotu'u e *Organizing Committee* pea 'oku fakapekia ia pea ko 'ene 'osi ia. 'Ikai ke 'i ai ha me'a ia 'e maumau ai Sea. Ko e fokotu'u atu p ke fakapekia 'a e lao ko ia pea ko 'ene ngatá ia. Pea kuo u fokotu'u atu Sea ke tau p loti . M l Sea.

Sea K miti Kakato: Fokotu'u pea kuo pou pou ke tau p loti.

Dr. 'Aisake Eke: Ki'i fakahoha'a p Sea tapu, fakamolemole p .

Sea K miti Kakato: Me'a mai.

Tokanga ki he ngaahi koloa mo e ngaahi me'a faka'atita

Dr. 'Aisake Eke: Tapu p mo e 'Eiki Sea peh ki he K miti Kakato. Sea, kapau foki 'e ta, ko 'eku ki'i tokanga p 'a'aku ia kapau ko eni te tau tamate'i ia. 'Oku 'ai p au, 'oku 'i ai e ngaahi koloa, manatu'i ko e ngaahi koloa ko 'oku 'i he, totonu foki ke fakataha e K miti Pule 'i 'olungá, hang ko eni, pau ke fakam 'opo'opo e koloá, pau ke ' tita'i. Ko e ngaahi me'a ia 'oku ou tokanga atu ki ai, 'oku 'ikai ke e tamate'i p eni pea tau m tuku ai p . 'Oku 'i ai e tokanga heni koe'uhí ke fai e ng ue fakam 'opo'opo e koloa mo e me'a k toa p ' tita. Pea mai mo e l pooti. 'Ai p au koe'uhí 'oku fel l ve'i mo eni. Sea, ko u 'ai p au ke fai ha tokanga p ki ai 'a hono, 'a e me'a ko ení.

Sea K miti Kakato: M l . Me'a mai Pal mia.

'Eiki Pal mia: Hou'eiki, ko e, tau peh 'oku mate 'a Sione ka 'oku 'i ai hono 'api tuku hau. Ko 'ene pekia p 'a Sioné, to'o ai p mo 'ene ' totonu k toa ki he 'api tuku há, 'osi ia. Ka 'oku 'ikai ko ha, kapau ko hano 'ea 'e toki me'a ia 'alu 'o 'eke. Ka 'oku 'ikai ke 'i ai ha 'ea ia ki he me'a ko ení. Ko 'ene pekia p laó, k toa e ngaahi totonu mo e ngaahi me'a ko iá, pekia fakataha p . Ko e anga ia ko fakakaukau 'a e motu'a ni. Ka ko u fokotu'u atu, kapau p 'oku 'i ai ha ta'efiem lie. Na'e 'osi 'i ai e hopo peh ni ia na'e fai 'i mu'a, 'i Fale Alea.

Lord Nuku: Fakatonutonu atu Sea.

'Eiki Pal mia: Na'e 'eke'i 'e he Fakamaau'angá e tu'utu'uni 'a e Fale Alea pea m lohi ...

Lord Nuku: Sea, ko u fakatonutonu atú 'oku hala ia Sea.

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu p . Ko 'ene, mou fiu p he fakatonutonú ko 'etau p lotí ia.

Lord Nuku: Ko 'eku fakatonutonu atú 'oku hala 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a peh . Ko e me'a peh kapau kuo pekia e motu'a ho'ona e 'api tuku há, kapau 'oku 'ikai ke 'eke 'oku foki ki he

tokotaha ko ia ha'ana e koloá. 'Oku 'ikai ke peh ke nofo p ia ai. Ka 'oku hang ko e me'a ko ia 'oku fokotu'u mai ko 'e he Fika 5, 'oku peh eni. Ko 'etau fakapekia 'oku 'i ai e ngaahi koloa h , 'e 'i ai e feitu'u ke foki ki ai. Ka ko e 'uhinga ia e tokanga atú.

'Eiki Minisit Lao: Faka'osi p Sea pea ko u tui ko 'ene fe'ungá ia.

Sea K miti Kakato: Me'a mai, me'a mai.

'Eiki Minisit Lao: Sea, me'a na'e me'a'aki 'e he Minisit ki he Ngaahi Koloá, 'ikai ke tau fa'u 'etaulu ha lao ke ne to'o ha to e lao. Ko eni ia ko e fakapekia. 'Uluakí ia. Ua, ko e koloa ko eni ko 'a eni na'e, ngaahi me'á, ko e koloa 'a e Pule'angá, kei ng ue atu e Pule'angá ia ki ai, me'a na'e me'a ki ai e Minisit Pa'anga m l l . K toa, ko e ngaahi k miti kau ai mo e k miti 'a e Pule'anga, kei hoko atu p ng ue ia ki ai. Ka ko 'ene t mate'i e lao ko , ko e 'osi ia e ki'i Lao Sipoti 'a eni 'oku tau hanga 'ai he poo ni. Ka 'e kei ng ue p ngaahi k miti ia, fakam 'opo'opo he ko e koloa 'a e Pule'angá.

Lord Tu'iha'angana: Tapu mo e Sea. Ko e ki'i tokoni p ki he me'a 'oku me'á. 'A ia ko e liliu foki 'e he Pule'angá, mei he tamate'i e Sipotí ki he *development* p ko e fakalalakaka e Sipotí. 'A ia ko e mate p , ngaahi koloa ko 'a e, 'alu ia ki he fakalalakaka e Sipotí, ko ia Minisit Lao .

Sea K miti Kakato: Hou'eiki, kuo tau maau ka tau p loti.

Tokanga ke 'oua 'e 'ai ke pule p loti ki he ng ue 'a e Fale Alea

Lord Nuku: Sea ko 'eku kole atú 'Eiki Sea, 'e lava kotoa p me'a ko ení ki mu'a pea fiema'u ko ho'o me'á. 'Oua 'e ai ke fu'u fakamahino'i fakae'ee'a ...

<001>

Taimi: 2055-2100

Lord Nuku: ... he poo ni 'oku pule e p lotí ki he'etau ng ue 'oku faí. 'E lava p me'a ia ko ení ka pongipongi lava mo e lao ke lava p 'o fai e liliu ko ení 'Eiki Sea. Kae 'oua 'e fu'u fakae'ee'a pehe'i he poo ni ke tau p loti'i ta'efai ha ng ue ki ai.

Sea K miti Kakato: Sai Hou'eiki.

'Eiki Minisit Polisi: Fakatapu atu p Sea.

Lord Nuku: Pea ko e 'uhinga ia 'oku fai atu ki ai 'a e hoha'a Sea.

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu eni.

Lord Nuku: 'Oku kei taimi lahi p . Ko 'apongipongi ko e Tu'apulelulu kei taimi lahi 'aupito ia Sea ke paasi ai 'a e patiseti pea lava ai p pea mo e lao. Lava lelei kotoa p .

Sea K miti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisit Polisi.

'Eiki Minisit Polisi: Tapu ki he Feitu'u na Sea. Ko e tokoni atu p Sea. 'Oku mo'oni p 'Eiki N pele ia. Mea'i p mahalo he Feitu'u na 'Eiki Sea ko e ng ue ko he po'uli ko e ma'u ia he motu'a ni ko e Hou'eiki p ko 'o e N pele mo e kau Fakafofonga 'oku vahe 'ovataimi. 'Oku 'ikai foki ke vahe 'ovataimi e Hou'eiki Minisit ia. Ke ke ki'i mea'i p he Feitu'u na fo'i kong a ko ia Sea.

Fakama'ala'ala he kupu 62 ki he mafai e Sea ke

Ka ko u fie tokoni atu p 'i ho mafai 'i he kupu 62 'e ngofua ke 'oua 'e to e alea'i ha fokotu'u 'o kapau 'e peh leva 'e he 'Eiki Sea p Sea 'o e K miti Kakato 'ene fakakaukau kuo fe'unga hono alea'i ha fehu'i. Pea kapau kuo poupou'i 'a e fokotu'u 'e hikinima'i leva 'a e fehu'i ko ia. Pea ko u fokotu'u atu ke tau p loti Sea. M l .

Sea K miti Kakato: Ko ia Hou'eiki kuo fiu au he tatali kia kimoutolu ...

Lord Fusitu'a: Sea k taki ke mau to e ki'i ...

Sea K miti Kakato: Tau p loti ka ko u kei tuku p ke mou ...

Lord Fusitu'a: Ka u ki'i fakahoha'a atu.

Sea K miti Kakato: Ke mou f me'a'aki mai p ke mou fiem lie. Me'a mai koe ...

Lord Fusitu'a: Ko e 'uhinga ko na'e fokotu'u atu ai e motu'a ni 'anenai ke fai ha vakai ki he lao ko eni 'oku to e fie fakaali atu p . Na'e tonu ke ha'u 'a e lao fakapekia ko eni mo e ' lao fakatonutonu p fakapekia ko ka ne toki fakalao'i , 'a e patiseti.

Sea K miti Kakato: M l .

Ke fakatokanga'i 'a e Kupu 20 Konisitutone

Lord Fusitu'a: Ko e ki'i me'a ia na'e fai ki ai e hoha'a. Pea ko e hoha'a ko fekau'aki mo e kupu 20 'o e Konisit tone 'oku 'i ai p tonu ia e vakai ko ia. Pea kapau 'oku h peh ke toki 'omi ha Fakahinohino Fakalao ko e toki me'a ia 'a Fale ni ka ko e me'a ia 'oku fiema'u ke fai hano fakatokanga'i 'Eiki Sea. M l .

Sea K miti Kakato: M l me'a mai Vava'u 16 ko 'etau t puni ia.

'Akosita Lavulavu: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea tapu mo e Hou'eiki 'o e K miti Kakato. 'Eiki Sea ko e ki'i laku fakakaukau p Sea ko e ifo ia e t peiti ke tau laku fakakaukau mai.

Sea K miti Kakato: Ko ia.

'Akosita Lavulavu: He Sea .

Sea K miti Kakato: Me'a mai.

Fokotu'u ke monomono 'a e Lao Sipoti 2013

'Akosita Lavulavu: 'Eiki Sea mo Hou'eiki mo 'eku faka'apa'apa lahi ki he Hou'eiki mei he t pile 'a e Pule'anga ka 'oku 'i ai 'eku 'uhinga mo 'eku fokotu'u 'oku ou fie 'oatu 'o fel ve'i pea mo e fokotu'u pea mo e fokotu'u mai ko eni Sea. Kiate au Sea 'oku ou loto au ia ke 'oua te tau fakapekia p *repeal* 'a e lao ko eni Sea. Ka ko u loto au ia Sea ke tau liliu mo fai hano monomono ke to e lelei ange Sea. Pea 'ikai ke ngata ai Sea kae lava ke tau kei faka'aonga'i p 'a e lao tatau Sea ki he kaha'u 'o kapau 'e faifai ange kuo tau to e fie *host* ha fa'ahinga s poti lalahi peh Sea p ko ha ngaahi *games* lahi ki Tonga ni 'i ha fa'ahinga taimi Sea. Pea 'e mata ngofua 'aupito ange 'i hano fai mai ki Tonga ni he kuo 'osi 'i ai p 'etau lao Sea kuo tau 'osi fa'u ki ai.

Pea ko 'eku fakatonutonu eni ki he lao ni Sea he nau 'osi 'alu 'o *study* e fu'u lao ko pea mo 'eku fokotu'u atu ke mou me'a p ki ai Sea. Ke tau liliu mu'a Sea 'a e hingoa 'o e lao ko eni 'o pehé ni.

'Eiki Tokoni Pal mia: Ki'i fehu'i p Sea k taki.

'Akosita Lavulavu: Lao ki he Fokotu'utu'u ...

'Eiki Tokoni Pal mia: Ko e lao ko na'e 'omai ko hono *repeall* p ko e tamate'i. Te tau lava 'o liliu ia lolotonga hono talanoa'i 'o e tamate'i ke fakatonutonu ? Ko e ki'i fehu'i p Sea k taki ki he *amendment* mei he *repeal* ki he *amendment*. He ko e tu'u ia he taimi ni ko e me'a na'e paasi ko mei he Fale ko e tamate'i. Ka ko e fokotu'u mai ko ke liliu. 'A ia ko e fakatonutonu ia ko mo e fehu'i ke tau foki p ki he *repeal* ka toki 'i ai ha ...

Fe'ao Vakata : Sea.

Sea K miti Kakato: Ko ia.

Fe'ao Vakata : Tapu p mo e Feitu'u na Sea tapu atu ki he Hou'eiki M mipa 'o e K miti Kakato. Sea ko u tui ko e fokotu'u fo'ou eni ia 'oku fai 'e Vava'u 16 pea ko e pou pou p mo e motu'a ni ia ki ai Sea m l .

'Akosita Lavulavu: Ko ia ai 'Eiki Sea ko e ki'i laku fakakaukau p Sea ke tau, 'io. (Na'e 'i ai 'a e pou pou.) 'Io tau'ataina p Sea.

Lord Tu'i'i fitu: Sea ki'i fakatonutonu p ki Vava'u 16 Sea fakamolemole.

Sea K miti Kakato: Me'a mai.

Lord Tu'i'i fitu: Me'a hifo p ki he tu'utu'uni ho'o tohi tu'utu'uni he 'ikai ke tau to e fa'u lao p fakalahi ha lao lolotonga 'a hono alea'i 'o e patiseti. 'Oku 'ikai ke u pou pou au ki he fokotu'u ko kae fai p hano alea'i lelei p kupu'i ...

<002>

Taimi: 2100-2105

Lord Tu'i'āfitu: Lao ko ení Sea. Ko e 'uhingá ko e fetukutuku 'a e koloa ko ki he faha'i ko . Telia na'a tau 'alu mo ha tekis pea 'alu ha vakapuna pea tau fiu hono tuli e me'á. Ko ia p Sea m l .

Sea K miti Kakato: M l .

Lord Tu'i'āfitu: Sea me'a mai mu'a kae tuku ho'o tuput makí fakamolemole.

Sea K miti Kakato: Me'a mai 12.

Kole na'e totonu ke 'omai ki Fale Alea tefito'i Lao Sipoti 2013

Vili Hingano: Sea tapu atu ki he Feitu'u na, tapu atu ki he Hou'eiki K mití, ko e kole pe eni ia Sea, ko e 'uhingá he 'oku tokolahi e ni'ihia na'e 'ikai ke 'i heni he 2013. Pea 'oku 'omai pe ki'i fo'i Lao ia ko ení, ko e fo'i fakalea pe ko ki he fakapekiá. Ka ko u peh na'e mei fakapotopoto ange kapau na'e *attach* mai 'a e fo'i Lao kakato ko ia 'o e Sipoti 2013, ke me'a ki ai e Hou'eiki M mipa ko na'e 'ikai ke 'i heni ko he ...

Sea K miti Kakato: M l .

Vili Hingano: 'UHINGA pe 'a'aku Sea, he na'a tau kole foki e ngaahi Lao peh ni he ta'u kuo 'osí, ki he Pule'angá ko e taimi ko 'oku nau fai ai ha ngaahi liliu mo ha me'a pea 'omai e tefito'i Lao ke me'a ki ai e Hou'eiki M mipá, ke lava fai ki ai ha ng ue, mo ha faka'uto'uta ki he tipeiti 'i he fo'i Lao ko iá Sea.

Sea K miti Kakato: M l . Sai Hou'eiki.

'Eiki Minisit Polisi: Sea, fakamolemole pe Sea, na'e 'uhinga pe ia kapau ko ha fo'i Lao 'oku fakatonutonu. Pe ko ha fo'i kupu p 'e taha. Ko 'ene fakapekia k toá ko e 'osí ia Sea 'ikai ke to e ai ha me'a fakatonutonú. Talamai ko e kongá 'oku tukú ko e kongá e 'oku fakapekiá. Ko 'oku fakapekia k toa Sea. Fokotu'u atu Sea.

Vili Hingano: Sea, sai pe fakatonutonú.

Sea K miti Kakato: Fokotu'u pea

Vili Hingano: Ko e fakapekiá

Sea K miti Kakato: Pea mo e pou pou. Me'a mai koe.

Vili Hingano: 'Ikai ko e fie tokoni pe au ki he Minisit Polisi, 'oku hua ange p fakatonutonú Sea, Ko e fakapekiá 'oku tonu ke 'ilo'i e ngaahi kupu ko e h e 'uhinga 'oku si'i fakapekia aí. Ko 'ete 'alu ko ke liliu ha fo'i hingoa Sea 'i he Fai L sisit , 'oku talamai ke 'oua 'e to'o, ko e t naki atu

p ko e 'uhingá he 'oku hang ia hano tamate'i e tokotaha ko iá. 'A ia ko e fo'i *principle* tatau pe ia hení Sea.

'Eiki Pal mia: Ki'i fakatonutonu atu Sea.

Sea K miti Kakato: Sai 'e Hou'eiki tau p loti.

'Eiki Pal mia: Ko ia.

Sea K miti Kakato: Kalake.

Lord Nuku: Sea ko 'etau p loti'i eni e Laó Sea?

Sea K miti Kakato: Ko ia. Ko kimoutolu 'oku loto ke

Tokanga ki he te'eki ha faka'uhinga ki he fo'i Lao Sipoti

Lord Nuku: Te'eki ke fai ha fakama'ala'ala mai e Laó 'e Sea, ke fakamahino'i mai ha fo'i 'uhinga?

Sea K miti Kakato: Si'i

Lord Nuku: 'Oku 'uhinga ai hono fakapekiá? 'Ikai ko 'eku 'uhinga pe 'eku 'ai atu Sea he koe'uhí 'oku fanongo mai e kakai e fonuá ki he'etau ng ue 'oku faí. Pea kapau ko e fakah mai pe eni 'o e Laó ia pea talamai ke tau p loti'i te'eki ai ke ai ha fo'i 'uhinga 'e taha m t te ne talamai ke 'uhinga ai 'eku p lotí Sea.

'Eiki Pal mia: Sea ka u talaatu 'e au e 'uhingá.

Sea K miti Kakato: Me'a mai 'Eiki Pal mia.

'Eiki Pal mia: Ko e 'uhingá he 'oku tau 'osi tali ke 'oua 'e fai ha Sipoti. Pea kapau 'oku 'ikai ke fai ha Sipoti, ko 'ene pekia ia 'a e Lao. Te tau to e f f 'i kuo tau 'osi p loti 'oku 'ikai ke talí

Lord Nuku: 'Eiki Sea.

Sea K miti Kakato: Mo me'a hifo Pal mia mo e pea Hou'eiki N pele.

Lord Nuku: 'Eiki Sea, ka u ki'i tali atu pe.

Sea K miti Kakato: Me'a mai 'Eiki N pele.

Lord Nuku: Ko 'eku ki'i tali atu pe ki he me'a ko 'oku me'a mai 'aki he 'Eiki Minisit , ko e Laó, na'a ne fokotu'u mai ke t naki e silini ke fai'aki e Sipoti e 2019. Pea makatu'unga mei ai e fa'u e Lao 'e 3 ke 'uhí ke t naki 'aki e silini ko já. Ko e Patiseti ko ení 'oku talamai, liliu. Liliu e founa ko eni ko na'e t naki ai e siliní pea mei Sipoti 2019 ki he Fakalalakaka 'o e Sipotí. Ko

e me'a ia 'oku fai atu ki ai e hoha'a e motu'a ni. Ka ko e p lotí ia 'Eiki Sea, ka ko e 'uhinga p 'eku 'atú 'Eiki Sea, he 'oku fanongo mai e kakai e fonuá, kapau ko e 'atunga 'etau ng ué, ko e h pe me'a ko 'oku fiema'u ke 'aí pea 'ai hake pe ia 'o 'ai. Ka ko 'eku 'uhinga atú, tonu ke 'ai ha 'uhinga lelei. Pea ko 'eku kole p 'a'aku ki he 'Eiki Pal miá, 'e lava kotoa p 'u me'a kotoa ko ení, ka tau fou he fougá. 'E lava kotoa p ia ke 'osi ki he 'aho ko 'oku ne fiema'u aí. Kae 'omai ha tau faingam lie. Ko e 'uhingá p ia. 'Ikai ko ha to e 'uhinga ia, 'oku 'ikai ke to e fai ha lau ia ki he Sipotí. Ko e 'uhingá pe ia ko 'etau Patisetí 'oku fihia 'i loto e ngaahi Lao na'a ne tuku pau'i, na'a ku lau atu 'anenai Sea 'a e Kupu ...

Sea K miti Kakato: 'E N pele kuo mahino.

Lord Nuku: 'Ikai ko 'eku lau'i atu pe 'e au ia Sea koe'uhí kapau 'e tipeiti'i

Sea K miti Kakato: Kuo mahino ki he motu'a ni...(kovi e ongo)..

Lord Nuku: Ke ke mahino'i e me'a ko iá Sea. Ko e 'uhinga ia 'eku lau atú Sea.

Sea K miti Kakato: Ko e 'uhinga ia 'eku peh atu ke p lotí ko 'ene mahino ki he motu'a ni.

Lord Nuku: Ko 'eku lau atu 'e au e ki'i kupu'i Lao ko 'oku fihia ai e Lao ko 'oku 'ai ke tamate'í.

Sea K miti Kakato: Me'a mai pe koe ka tau toki hoko atu.

Lord Nuku: Ko ia. Ko e Kupu'i Laó 'oku peh , "Kuo pau ke vahe'i mo totongi atu he Minisit Pa'angá 'a e ngaahi pa'anga 'o hang ko ia, 'oku fakah 'i he Lao ni pea fakatatau foki ki ha pa'anga fekau'aki mo fakaangaanga ke felotoi ki ai 'a e 'ulu 'o e ngaahi Potung ué 'oku nau tokanga'i 'a e vouti 'a e ...

<003>

Taimi: 2105-2110

Lord Nuku: ...Minisit Pa'anga. Kuo pau ke totongi 'o fakatatau ki h Sea. 'Oku 'i ai 'a e Lao na'a ne hanga 'o t naki 'a e pa'anga 'i loto 'i he Patiseti ko ke vahe ki he feitu'u, ka 'oku talamai ke liliu. Liliu 'a e me'a ko ia 'oku kei mo'ui p 'a e lao. Ko e 'uhinga ia 'eku fakatonotonu Sea 'e lava kotoa p ia.

'Eiki Minisit Polisi: Ko e fakatonotonu p Sea, 'oku 'ikai ko e liliu ko e fakapekia, fakapekia 'osi Sea. Pea ko 'eku fokotu'u atu eni hono teau atu eni Sea, ka tau paloti Sea.

Lord Nuku: 'Oku 'uhinga 'eku fakahoha'a atu 'Eiki Sea.

Sea K miti Kakato: Me'a mai!

Lord Tu'i'afitu: M l 'aupito fakamolemole p . Ko e Lao Fakaangaanga eni 'oku ne hanga 'o fakapekia'i 'a e lao. Ko e mahino ia kia au he'eku lau 'a e ki'i pepa ko . Lao Fakaangaanga

fakapekia pea to e 'ova atu ia ki he Fokotu'u Tu'utu'uni ki he S poti 'a e Pasifiki. Ko e ki'i Lao Fakaangaanga eni ke ne fakapekia 'a e Lao. Ko e ki'i me'a p ia. M l Sea.

Sea K miti Kakato: M l ! Hou'eiki! Me'a mai 'Eiki Minisit !

'Eiki Minisit Lao: Ko e ki'i fakamaama faka'osi. Ko e kupu 81 'o e Konisit tone ne talamai ai ko e Lao kotoa p 'oku ne *cover* 'a e ki'i fo'i seti 'i ai hono taumu'a. Taumu'a leva na'e fa'u ki ai ke ne hanga 'o fakahoko 'o e *host* 'o e S poti 'i he 'aho ni, kuo tau 'osi hikinima'i 'o fakapekia ia. Pea 'i he'ene pekia,pekia ai p mo tau tanu ....

Sea K miti Kakato: M l 'Eiki Minisit . Tau p loti Hou'eiki!

Lord Tu'i'afitu: 'A ia Minisit fakamolemole kae mo'ui 'a e ki'i Lao Fakaangaanga ko kae mate 'a e Lao ia. 'Oku fakapekia?

P loti'i 'o tali Lao Fakaangaanga ke fakapekia Sipoti 2017

Sea K miti Kakato: Kalake! Tau p loti. Ko ia 'oku loto ke tali 'a e Lao Fakaangaanga ke fakapekia 'a e Fokotu'u Tu'utu'uni ki he S poti 'o e Pasifiki 2017. Fakaha mai.

Kalake T pile: Sea, 'oku loto ki ai 'a e 'Eiki Minisit Polisi, 'Akosita Lavulavu, 'Eiki Minisit Ako, 'Eiki Minisit Mo'ui, 'Eiki Minisit Ngoue, 'Eiki Minisit Fonua, 'Eiki Pal mia, 'Eiki Tokoni Pal mia, 'Eiki Minisit Lao, 'Eiki Minisit ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga. Loto ki ai 'a e toko hongofulu-ma-taha (11)

Commented [MT1]:

Sea K miti Kakato: Ko ia 'oku 'ikai loto ke fakapekia 'a e Lao, fakah mai.

Kalake T pile: 'Oku 'ikai loto ki ai 'a 'Aisake Eke, Vili Manu pangai Hingano, Fe'ao Vakata, 'Eiki N pele Fusitu'a, 'Eiki N pele Tu'iha'ateiho, 'Eiki N pele Tu'iha'angana, 'Eiki N pele Nuku, 'Eiki N pele Tu'i' fitu, 'Eiki N pele Tu'ivakan .

Sea, 'oku 'ikai loto ki ai 'a e toko hiva.

Sea K miti Kakato: M l ! Hou'eiki! Ko u fakam l atu kuo lava ha ki'i ng ue 'i he efiafi ni, pea ko u fakam l atu 'i he kei lava 'o pukepuke 'a e melino hotau Fale ni, pea 'oku 'i ai 'a e faka'amu Hou'eiki ke tau ma'u ha laum lie lelei mou me'a atu pea 'ofa ke kau 'a e 'Eiki 'i ho'omou me'a atu pea lava ke mou to e me'a mai 'apongipongi ke fakahoko 'etau ng ue.

Tau liliu 'o **Fale Alea**.

'Eiki Sea: Hou'eiki! M l 'aupito 'a e feme'a'aki. Hang p ko ia na'e fakahoko atu 'anenai 'e faingamalie ki he K miti ki he haafe 'a e hiva 'apongipongi, kapau p , ka ko e hongofulu tetau fakataha ai.

Kelesi

Ka tau kelesi.

<004>

Fakam 'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea 'o Tonga

Efiafi Tusite, 27 Sune 2017

FALE ALEA [6pm]

Lao Fakaangaanga Fika 8/2017: Lao fakaangaanga (Fakapekia) ki he Fokotu utu u ki he Sipoti a e Pasifiki 2017

Lau uluaki pea p loti o tali [12/7].

Me a a e Minisita Lao o fakama ala ala mai a e lao a ia ko e fakahoko p he oku ikai ke fai a e Sipoti 2019. Oku ikai ke i ai ha mo ua ia o e Pule anga ki he Kosilio Sipoti.

Lau tu o ua pea fokotu u a e Fakafofonga Fika 12 o fokotu u ke tukupi ki he Komiti Kakato. Tukupi ki he Komiti Kakato.

KOMITI KAKATO:

LAO FAKAANGAANGA FIKA 5/2017 [Lao Fakaangaanga ki he Patiseti 2017/2018]

Me a a e Fakafofonga Fika 15 oku ta efakalao a e patiseti ko eni he oku maumau ai a e kupu 19 mo e 78 o e Konisitutone pea mo e kupu 9 o e Lao ki hono Tokanga i a e Pa anga a e Pule anga. Kuo pau ke fakamahino a e vouti oku vahe ki ai a e pa anga. Kapau te tau tali a e Esitimetu ko eni i he f tunga oku i ai, te tau maumau lao pea he ikai hoko a e tokolahi a e p loti ke fakalao ai ha me a oku ta efakalao. Kole atu ke fakafoki a e patiseti ko eni ke ai fakalelei a e fakatonutonu ke fenapasi mo etau lao oku tau fa u ke tau ngaue aki. Fakapekia a e lao sipoti pea tonu ke to o mo e tukupi na e hilifaki ki he kakai. Ne iai mo e lao ne paasi ki he mon ia tukupi a e langa fekau aki mo e sipoti. Fakafoki kei taimi a e patiseti o fakalelei i. Kapau te tau tali a e pa anga pea peh mai ko e fiema u vivili ke langa ha me a i Eua, e pule pe a e Minisita Pa anga, kae f f a e kakai oku nau totongi tukupi? Fakatonutonu mei he Minisita Polisi oku ikai ha lao e maumau he ko e ave mei he *host* o e Sipoti 2019 ki he *sports development*.

Me a a e Fakafofonga Haapai 12 o tokanga ki he lahi a e ngaahi fehalaaki i he patiseti pea omai a e fakat t i he fakamatala patiseti. Kole ke to e ave a e patiseti ki he Komiti Pa anga.

Me a a e Fakafofonga Vava'u 16 o kole ki he Eiki Pal mia ke omai ha tali fakafiem lie ki he tokanga ki hono teu t e he kakai a e n ki he langa o Nuku alofa. Me a a e Eiki Pale a ko e kautaha e 5 pea ko honau mo ua oku i he 42m. Ko e 20m oku ta ia e he kakai. Ko e *arrears* ko e 6 m.

Me a a e Minisita Pa anga o tali a e ngaahi fehu i ki he ngaahi fika mo fakama ala ala ko e levi e kei t naki peia kae ave ia ki he fakalalaka o e Sipoti.

Me a a e Fakafofonga Fika 5 o fakama ala ala a e kaveinga fekau aki mo e totongi n Siaina pea mo e ngaahi kautaha he ngaahi pisinisi oku nau fekau aki mo e n mo e tu unga enau totongi n . Hoko atu ene me a ki he tu unga fakapa anga o Tongá. Tokanga ki he liliu he *PACER plus* he e liliu ai mo e tuté. Ko e levi oku totonu ke liliu hono lao he na e uHINGA ia ke fakapa anga aki a e Sipoti Pasifiki. Tokanga ki he ngaahi Palani Ng ue a e ngaahi potung ue a e Pule anga mo e ngaahi potung ue oku kei lanu kulokula mai enau palani ng ue. Ko e *MIA* oku ikai ke iai ha anau palani ng ue pea oku fokotu u atu ke oua e ave ha anau pa anga.

Me a a e Fakafofonga N pele Ongó Niua o tokanga ki he tu unga fakalao o e patiseti mo tokanga ki he Kupu 19 mo e 51 o e Konisitutone. I ai mo e tokanga ki he pa anga tukuhau oku fakamoleki ki he langa o e mala e t pulu i Popua.

[Toloi a e feme a aki i he Polokalama Patiseti ki he K miti Pa anga kae hoko atu ki he fo i lao fakaangaanga – ke fakapekia a e Lao ki he Sipoti]. Ave a e Patiseti ki he K miti Pa anga.

Hoko atu a e feme a aki ki he Lao ke Fakapekia a e Lao ki he Sipoti 2019. Ko e ngaahi mon ia na e foaki e he Lao ko eni o talu mei he 2013 - e f f a e ngaahi mon ia ko ia? Ko e kupu 20 ia o e Konisit tone. Me a a e Minisita Lao ko e fale fa u lao eni e lava ke fa u ai a e lao pea e lava ke fakapekia he oku ikai ha lao e tu uloa. Ko e feitu u ke ave ki ai ha ta efiem lie ko e Fakamaau anga. Tokanga p a e Fakafofonga Fika 5 ke tokanga na a i ai ha fel l ve i eni mo e ngaahi fiema u ke fakakakato a e ng ue hang ko hono fakam opo opo o e koloa mo e atita mo e ngaahi me a peh .

Fokotu u a e Fakafofonga Vava u 16 ke fakatonutonu pe a e lao ke fakamo ui pe a e sino ng ue ki he sipoti ke lava ke tau ngaue aki ha sino pehe ni i he kaha u.

P LOTI O TALI A E LAO FAKAANGAANGA KE FAKAPEKIA A E LAO KI HE SIPOTI. [11/9].

[*TOLOI A E FALE ALEA*]

